

Knin – ishodište srbijanske agresije na Hrvatsku te prisilnih i planskih migracija stanovništva

Bruno Jerkušić¹, Monika Komušanac², Stjepan Šterc³

Osnovni cilj rada je historijsko-geografskim i demografskim pristupom potvrditi kako je upravo Knin bio središte srbijanske agresije na Hrvatsku i srpske pobune u Hrvatskoj te prisilnih i planskih migracija stanovništva. Rad razmatra povijesna zbivanja i demografsku problematiku grada Knina i užega područja za vrijeme agresije i nakon oslobađanja Knina, a dijelom i cijeloga okupiranoga područja u Hrvatskoj. Obradene su najvažnije demografske i teritorijalne posljedice vojnih akcija agresorske i Hrvatske vojske te posebno odlazak i dolazak stanovništva prema rezultatima popisa stanovništva i procjenama. Obradene su i teme o početcima vođenja negativnih kampanja unaprijed određenim sudskim procesima vođenima protiv Republike Hrvatske i njezinih vojnih operacija oslobađanja okupiranih teritorija. Glavni rezultati i zaključci potvrđuju naslovnu problematiku, odnosno činjenicu kako je upravo Knin ciljano i svjesno iz više razloga izabran za ishodište srbijanske agresije na Hrvatsku.

Ključne riječi: Knin, srbijanska agresija, Domovinski rat, migracija, Haški proces.

-
- 1 Bruno Jerkušić, mag. educ. hist. et geogr., Osnovna škola Savski Gaj, Remetinečka cesta 64a, 10020 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: bruno.jerkusic@gmail.com.
 - 2 Doc. dr. sc. Monika Komušanac, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljništvo, Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: mkomusana@hrstud.hr.
 - 3 Doc. dr. sc. Stjepan Šterc, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za demografiju i hrvatsko iseljništvo, Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: ssterc@hrstud.hr.

1. Uvod

Cjelovitu sliku i događaje u najnovijoj kninskoj povijesti moguće je razumjeti jedino uzimajući u obzir ukupnost povijesnih epizoda važnih za kraljevski grad Knin, od prvih povijesnih do danas. Ovaj kompleksan pregled uključuje i definiranje svih problema s kojima se stanovništvo kninskoga kraja suočavalo u prošlosti. Najveća pozornost posvetit će se ipak društvenoj dinamici užega područja Knina s kraja XX. stoljeća, a što uključuje i objašnjenje početka pobune dijela srpskoga stanovništva u Hrvatskoj s ishodištem upravo u Kninu. Naime, pojava mogućnosti ostvarenja sna o slobodnoj i samostalnoj hrvatskoj državi rezultirala je pobunjeničkim podizanjem barikada i organiziranim stražama, a nedugo zatim grad Knin izabran je za glavni grad međunarodno nepriznate srpske paradržave, Republike Srpske Krajine. Opis političkog stanja na ostalim dijelovima okupiranog područja Republike Hrvatske također je dio predmetne analize, osobito za pojašnjenje utjecaja i uvjeravanja preko pet stotina tisuća Srba koji su, prema Popisu 1991. godine, živjeli u Hrvatskoj, u mit o „genocidnosti i povijesnoj odgovornosti Hrvata“ kao razlogu pobune, agresije i odlaska iz Hrvatske. „Bljesak“ i „Oluja“ dvije su najveće vojno-redarstvene akcije hrvatskih obrambenih snaga u kojima su oslobođena područja zapadne Slavonije, Korduna, Banovine te istočni dijelovi Like i Dalmacije. Iako je nakon i prije tih akcija predsjednik dr. Franjo Tuđman, osobno pozivao srpsko stanovništvo na ostanak u RH, ono se ipak priklonilo vizijama „velikih političara“ i napustilo prostor RH. Posljedice takvih događaja nisu odgovarale niti jednoj strani jer su Srbi ostavili svoje domove i naselili ostale, „slobodne“ dijelove Hrvatske ili iselili iz Hrvatske, a Hrvatskoj se kasnije, na temelju takvoga raspleta događaja, sudilo za „etničko čišćenje“.

Osnovni je cilj rada razmotriti preseljavanje stanovništva i utvrditi plansko iseljavanje sadržano u koncepcijama osvajanja i povlačenja iz Hrvatske te nužnost zbrinjavanja prognanika iz Bosne i Hercegovine. Nakon Domovinskoga rata, tj. nakon mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja, Republika Hrvatska se vratila u teritorijalni okvir međunarodno priznatih granica potvrđenih Badinterovom komisijom, dio hrvatskih prognanika vratio se u svoje domove, a Haški sud sustavno je pripremao optužnicu protiv Hrvatske. Utvrđene demografske promjene bile su velike, a mogućnosti razvoja grada Knina s izmijenjenom demografskom strukturom i prevladavajućim mlađim stanovništvom još značajnije. Očuvani i raznoliki prirodno-geografski uvjeti, jasna perspektiva

razvoja ruralnoga turizma te poseban prometno-geografski položaj trebali su biti razvojne osnove Knina kao regionalnoga središta.

Izdvojeno je pet ciljeva i zadataka koji predmetnom širinom obuhvaćaju temeljna teorijsko-istraživačka pitanja.

1. Analizirati položaj i ulogu Knina u srbijanskoj pobuni protiv Hrvatske i srpske unutar Hrvatske te potvrditi važnost Knina kao ishodišta naoružavanja stanovništva i želje za odcjepljenjem.
2. Objasniti kako su navedene pobune potaknute i usmjeravane iz Beograda te kako je agresiju na Republiku Hrvatsku, osim pobunjenoga srpskoga stanovništva, izvela i Srbija s Jugoslavenskom narodnom armijom.
3. Iznositi i argumentirati stavove koji dokazuju kako rat nije vođen zbog zaštite srpske etničke manjine nego isključivo zbog kontrole teritorija i želje za formiranjem tzv. „Velike Srbije“.
4. Potvrditi kako je iseljavanje stanovništva s područja tzv. „Krajine“ sustavno i planski provedeno od strane srbijanske vlasti i Beograda nakon vojno-redarstvenih operacija „Bljesak“ i „Oluja“.
5. Objasniti kako pojedinačna uništenja objekata u arealu Knina u akciji oslobođenja okupiranog hrvatskog teritorija nisu konceptijski ni vojno-politički slična razini stradavanja/razaranja Vukovara i drugih gradova u ratnoj ili u blizini ratne zone te upozoriti na zadatke Hrvatske vojske usmjerene k što manjim žrtvama na objema stranama.
6. Procijeniti migracijsku bilancu ratnih preseljavanja/migracijama koje možemo definirati prisilnim i prouzročenim srbijanskom agresijom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Pregled cjelokupne korištene literature moguće je podijeliti u nekoliko grupa, odnosno pristupa, izuzimajući dokumentaciju i novinske članke koji su u osnovi izvori podataka bitni za razumijevanje naslovne problematike.

Selektivnim znanstvenim pristupom izdvojeni su i razmotreni relevantni radovi autora koji su istraživali naslovnu problematiku. Posebno treba izdvojiti autore i njihova djela: Nikicu Barića, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*. (2005), Zdravka Dizdara, *Kninsko područje u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. st. od ideje do realizacije* (2005), Ivu Goldsteina, *Hrvatska povijest* (2003), Zvonimira Jelića, *Progonstvo kninskih Hrvata: izlazak i povratak*

(2005), Josipa Jurčevića: *Ratna agresija i herojska obrana u ljetu-jeseni 1991. godine* (1994), *Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1991.-1995. godine* (1999), *Žrtve i stradanja u Domovinskom ratu* (2000), *Hrvatski domovinski rat* (2001) i *Domovinski rat* (2003), Davora Marijana, *Oluja* (2007), Ante Nazora, *Bljesak Oluje* (2005), Drage Roksandića, *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana* (1991) i dr. Osnovni pristup manje-više svih navedenih autora bio je pojasniti i utvrditi nedvojbenost srbijanske agresije na Hrvatsku, upotrebu vojne sile u kontroli teritorija te povijesnu pozadinu srbijanskih pretenzija na dijelove hrvatskog prostora.

Ključni radovi geografskih atribucija bitnih u predmetnom razmatranju su *Hrvatski kraljevski grad Knin* autora Paška Paića (1998.), *Geografski i geostrategijski položaj Hrvatske u posthladnoratovskoj Europi* autora Marinka Lozančića (2011.) te *Polja gornje Krke*, autora Mladena Ante Friganovića (1961.) Osim navedenih, u analizi su korišteni i brojni dokumenti gradske uprave te prostorni planovi za procjenu razvojnih perspektiva užega i širega kninskoga područja.

Zbornik radova „10. obljetnica Oluje (1995.-2005.)“ urednika Drage Marguša (2005.) izdvaja se u sociološkom razmatranju postavljene problematike jer pojašnjava zakonitosti u društvu općenito i odnose među ljudima koji su ostali živjeti na području Knina u vrijeme agresije na RH. Sociološki pristup isprepliće se s onim političkim pa su razmatrani i radovi autora: Carle Del Ponte i Chucka Sudetica, *Natezanje sa Zagrebom: od 1999. do 2007.* (2008), Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“* (2002), Milorada Tomanića, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj* (2001), Milana Vukovića, *Sudski progon hrvatstva* (1995). te brojni članci iz dnevnoga tiska.

Demografski i demogeografski pristup izdvojeni su u istu skupinu iz jasnoga i neospornoga razloga, tj. predmetnog razmatranja stanovništva bez obzira na razlike u metodologiji i teorijskom konceptu. Ovim su pristupima obuhvaćene različite teme pa su npr. povijesne etničke i vjerske strukture istraživali autori Anđelko Akrap, *Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest* (2005), Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić i Mladen Klemenčić, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991.* (1998), problematiku etničkoga čišćenja pojasnio je Svezotar Livada, *Etničko čišćenje – zločin stoljeća* (1997), demografske uzroke i posljedice agresije na Hrvatsku istraživali su Stjepan Šterc i Nenad Pokos, *Demografski uzroci i posljedice*

rata protiv Hrvatske (1993), a procjene demografske budućnosti i neizvjesnosti RH postavili su Stjepan Šterc i Monika Komušanac, *Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske-izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija* (2012) te dr.

Uključeni su i relevantni geopolitički, politički i vojni radovi prema istoj selektivnoj metodi, a koji bitno pridonose razumijevanju složenih strateških i političkih odnosa prije i za vrijeme rata protiv Hrvatske kao što su analize autora: Davora Domazeta-Loše, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995. – strateški pogled* (2010), Nebojše Jovanovića, *Idemo na Zagreb, Dnevnik sa srpskim rezervistima* (2002), Drage Lovrića, *Operativno umijeće i operacija „Oluja“* (2005), Rajka Rakića i Branka Dubravice, *Kratak pregled vojnih djelovanja u Domovinskom ratu: 1991.-1995.* (2009) i sl.

Uglavnom su vezani za političke pregovore, osvrte, zločine i haške procese što je izuzetno bitno u sagledavanju i razumijevanju povijesnih, vojnih i prostornih zakonitosti.

Sukladno predmetu razmatranja te istraživačkim ciljevima i zadacima moguće je iz analitičkoga postupka sadržajno izdvojiti i postaviti osnovne hipoteze. Hipoteze kojima se odražava intenzivnost znanstveno-istraživačke problematike, a čija je valorizacija (potvrđivanje) sastavni dio definiranja zaključaka i rezultata navedene su kako slijedi:

1. Agresiju na Republiku Hrvatsku, osim pobunjenih hrvatskih Srba, izvršila je i Srbija zajedno s JNA, a ishodište zbivanja i pokretanja pobune bio je grad Knin.
2. Republika Hrvatska vodila je obrambeni i oslobodilački rat, pružajući cjelokupnom stanovništvu koje je živjelo unutar njezinih granica ustavom zajamčena prava i slobode.
3. Preseljavanja stanovništva iz slobodnih dijelova Hrvatske prema okupiranim područjima i prema matičnim populacijama u susjednim zemljama uvjetovana su agresijom na Hrvatsku.
4. Preseljavanja stanovništva u vrijeme i neposredno nakon „Oluje“ iz Hrvatske planska su i konceptijski postavljena prije srbijanske agresije na Hrvatsku.
5. Preseljavanja stanovništva u Knin i uže područje iz susjednih, također napadnutih zemalja nakon „Oluje“ bila su vezana uz zbrinjavanje prognanika i izbjeglica.

Temelj svakoga stručnoga i znanstvenoga pristupa čine logički postupci dohvatanja znanja i formiranja spoznaja te dosljedno i kritičko usmjeravanje misli i primjena spoznatih zakonitosti. Primijenjene su klasične metode znanstvenih istraživanja, misaone (logičke, filozofske), metode analize, sinteze, dedukcije, indukcije, komparacije itd. kao dijela općega znanstvenoga metodološkoga sustava. Za razumijevanje društveno-povijesnih uvjeta razvoja Knina i kninskoga područja korištene su specifične metode i pristupi povijesne znanosti u kontekstu sadržajne analize dostupnih dokumenata, arhivskih i novinskih članaka i pregledavanja izvornih video-materijala. Korištene su i kartografske, grafičke i matematičko-statističke metode i manje-više standardni analitički postupci u demografskim istraživanjima.

2. Historijsko-geografski razvoj Knina prije 1991. godine

Obrasce povijesnoga ponavljanja događaja, ratovanja, pretenzija i općenito sukoba između Hrvata i ostalih narodnosnih skupina moguće je uočiti nakon selektivnog pregleda relevantne literature o povijesnom razvoju Knina. Historijsko-geografskim pristupom izdvojeni su najznačajniji događaji iz bogate i raznolike povijesti Knina. Knin se prvi put spominje u ispravi kralja Krešimira I. u X. st., a u stranim izvorima prvi spomen Knina zabilježio je bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet 950. godine u djelu „De administrando imperio“.⁴ Kninska županija spominje se pod nazivom *Thena*, a grad Knin kao *Tenen*.

Međutim, ovo područje baštini značajan urbani razvoj iz prethodnog razdoblja. Naime, značajniji razvitak Knina dogodio se krajem VI. i početkom VII. st. usporedno s dolaskom Hrvata i naseljavanjem koje je u tom području, u početku, bilo najintenzivnije u rimskome naselju *Ninia* nastalom u I. st. pr. Kr., a kasnije se stanovništvo uglavnom koncentriralo na brdo Spas poviše kninske tvrđave. Starohrvatske crkve i nekropole izgrađene su za vrijeme hrvatske narodne dinastije (IX. – XI. st.) u Kninu i bližoj okolici te potvrđuju važnost toga kraja i grada koji je s razlogom postao sjedištem biskupa 1040. godine. „Hrvatski biskup“ vršio je dužnost kancelara Hrvatskoga Kraljevstva i svojim je pečatom potvrđivao kraljeve povelje i državničke spise.⁵ Najveći procvat grad doživljava za vrijeme vladavine kralja Dmitra Zvonimira (1074. – 1088.

4 Prema nekim izvorima grčki povjesničar Strabon (63. pr. Kr. – 24. po. Kr.) u svojoj „Geografiji“ spominje Knin pod imenom *Ninia*. („Brdo Sveti Spas“, <https://grad-knin.net/blog/brdo-sveti-spas>)

5 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*, 14–15.

godine) pa ga i danas mnogi nazivaju „Zvonimirovim gradom“. Taj je opjevani hrvatski kralj za svoje prijestolje izabrao Knin nakon krunidbe u Solinu 4. listopada 1075. godine. Zvonimir je jedini hrvatski kralj kojega je okrunio rimski papa i koji je uspio integrirati i povezati sve dalmatinske gradove, ujediniti Panonsku i Dalmatinsku Hrvatsku te vladati održavajući mirne odnose sa svim susjedima. Nakon smrti kralja Zvonimira izbili su politički nemiri, a konačna odluka o nasljedstvu pripala je Zvonimirovoj udovici Jeleni koja je prijestolje ponudila ugarskom kralju Ladislavu, svojem bratu. Posljednji hrvatski kralj kojega je izabralo plemstvo bio je Petar, a iz Knina je krenuo u sudbonosnu bitku te poginuo na Gvozdju. Ladislava je naslijedio Koloman (1102. – 1116. godine). Hrvatska je 1102. godine ušla u personalnu uniju s Ugarskom pa je Knin izgubio status prijestolnoga grada što će uvelike utjecati na njegov budući razvoj. Grad je izgubio i vjersko središte, a tek su odlukom Splitskoga crkvenog sinoda iz 1185. godine određene granice biskupija unutar splitske nadbiskupije kojoj je pripadala čitava Hrvatska. Kninska biskupija obuhvaćala je Knin, Kninsko Polje, Vrliku i Pset (Petrovec).⁶ Usporedno sa slabljenjem moći državne vlasti (Arpadovića) dolazilo je do jačanja hrvatskoga plemstva i sukoba među domaćim velikašima. Hrvatsko-ugarski kralj Karlo Robert (1301. – 1342. godine) u rujnu je 1322. godine osobno došao u Knin te svrgnuo s banske časti Mladena Šubića. Nakon kraljevoga odlaska iz Knina gradom i okolinom zavlada su Nelipići koji su, proširujući vlast na priobalne gradove stvarali probleme Veneciji. Godine 1342. na ugarsko-hrvatsko prijestolje došao je Ludovik I., a dvije godine kasnije umire Ivan Nelipić s kojim je Venecija prethodno osigurala dobre odnose. Mletačka vlast Knin je proglasila ključnim mjestom u Dalmaciji, a Vladislavi, ženi pokojnoga Ivana Nelipića slala je vojnu pomoć u borbi protiv Ludovikovog bana Nikole. Ludovikova vojna sila ipak je bila nadmoćnija pa je uspio zavladata Kninom i uspostaviti svoju vlast. Na čelo je postavio bana Nikolu Banića 1353. godine, a nakon Ludovikove smrti Knin se našao pod vlašću bosanskog kralja Stjepana Tvrtka I. (1377. – 1391. godine) koji je širio svoje posjede prema moru. Ladislav Napuljski je 1409. godine prodao Dalmaciju Veneciji, međutim venecijanski je Senat pretendirao i na Knin zbog njegovog povoljnoga strateškoga položaja ističući kako je: „Tvrđava Knin je mjesto u krajevima koji okružuju Dalmaciju i koje je nama potrebnije i korisnije nego bilo koje mjesto drugo jer je glavni ključ i prolaz

6 Antoljak, Macan, Pavličević, *Kninski zbornik*.

u Dalmaciju i može spriječiti one koji provaljuju u nju“.⁷ Ipak to im još dugo nije pošlo za rukom, a nakon pada Bosne pod osmanlijsku vlast 1463. godine oni sve češće provaljuju i na područje Kninske krajine. Godine 1493. kninski biskup odselio je u Cazin, a nedugo zatim 1504. godine ugarsko-hrvatski sabor donio je proračun za obranu graničnog prostora i veća sredstva izdvojio je upravo za Knin.⁸ Knin je početkom XVI. stoljeća pogodila kuga, a krenuli su i sve učestaliji napadi Osmanlija. Pljačke i opsade bile su stalne, grad je uskoro pokoren te pada u ruke Osmanlija 29. svibnja 1522. godine.⁹ Dolaskom u grad Osmanlije ruše katoličke crkve i grade džamije, a velik broj stanovništva seli se na sjever, u druge gradove u Dalmaciji ili na otoke. Kninskom krajinom Turci su vladali 166 godina i to je zasigurno bio najteži i najstrašnji dio povijesti tog kraja. Za vrijeme osmanlijske okupacije Mlečani su nekoliko puta bezuspješno pokušavali osvojiti grad, izuzev 27. veljače 1648. godine kada ga je Foscolo nakratko i osvojio. Grad je konačno oslobođen 11. rujna 1688. godine, a godinu dana nakon „Karlovačkim mirom“ određena je čuvena *Linea Grimani*.¹⁰

Nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti Knin se našao pod upravom Mletačke Republike. Polja u okolini bila su opustošena i uništena, stanovništvo raseljeno, a izravna demografska posljedica takvih okolnosti bila je slaba ili rijetka naseljenost. Stoga su naseljavanje tih prostora i obrada zemlje bili ključni preduvjeti za osiguravanje urednoga plaćanja *decime* Republici i obrane granica. Granična sela između Turske i Mletačke Republike naseljava pravoslavno stanovništvo, a Kninsku varoš i okolinu Hrvati iz Dalmatinske zagore sa svojim svećenicima franjevcima.¹¹ Za vrijeme mletačke vladavine, Knin, za razliku od drugih dalmatinskih gradova, nije imao status slobodnoga kraljevskog grada upravo zbog važnosti vlastitoga položaja. U razdobljima kada je granica s Osmanlijama bila blizu, vlasti su se uglavnom oslanjale na domaće stanovništvo i nagrađivale njihove uspjehe. Međutim, kada su se ti krajevi potpuno oslobodili od Osmanlija, vlast je primorala seljake na plaćanje *decime* i ostalih dadžbina te su isti trpjeli i sustavno iskorištavanje i ubiranje velikih poreza u ionako siromašnom kraju. Takav način vladavine izazivao je konstantne bune

7 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*, 16.

8 *Isto*.

9 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*, 17.

10 Granična linija između mletačkoga i osmanskoga posjeda u Dalmaciji. Po završetku Morejskoga rata Mlečani su dobili sve što su osvojili u Dalmaciji. Linija je bila određena i prolazila sljedećim mjestima: Knin-Vrlika-Duare (Zadvarje)-Vrgorac-Čitluk (na Neretvi). Od tvrđava u ovim gradovima uzet je sat hoda prema istoku, što je činilo granicu sa Osmanlijama.

11 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*.

ne samo u Kninskoj krajini, nego i u ostatku Dalmacije. Bune su uglavnom bile teško ugušene, a tek je od 1718. do 1797. godine (do propasti Venecije) uslijedilo osamdesetogodišnje razdoblje mira¹². Nakon pada Mletačke Republike Knin je kratko uključen u prvu Austrijsku upravu 1797. – 1805. godine, jer je Požunskim mirom 1805. godine Napoleonu prepuštena Dalmacija i Knin. Vladajući Dalmacijom Francuzi su pridavali osobitu važnost prosvjeti, trgovini, poljodjelstvu i izgradnji cesta pa je i danas u funkciji čuvena „Napoleonova cesta“.¹³

Druga vladavina Austrije započela je u Kninu 1813. godine, nakon što je Napoleon doživio poraz u Rusiji u Bitki naroda kod Leipziga. Prvih pola stoljeća austrijske vladavine rezultiralo je potpunom stagnacijom u javnom, kulturnom i ekonomskom životu grada, ali je ipak 1860-ih godina zabilježeno buđenje nacionalne svijesti i hrvatske narodne misli. Jačao je policijski režim i službeno pomaganje talijanaštva u Kninu, ali su i težnje Hrvata za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i uvođenjem hrvatskoga jezika u upravni i javni život bile sve izraženije. Burno je bilo tih godina u Kninu pa su tako i izbori za Dalmatinski sabor održani 20., 21. i 22. srpnja 1865. godine poznatiji kao „krvavi izbori“, jer su završili sukobima seljaka i žandara i prekidom autonomaštva. Pobjedom nad autonomaštvom za prvoga načelnika Knina izabran je dr. Lovre Monti 3. rujna 1866. godine.¹⁴ Za vrijeme „nove vlasti“ na čelu s dr. Montijem došlo je do jačanja prosvjete, ekonomije i kulture, a stanovništvo se uglavnom bavilo stočarstvom i zemljoradnjom. Kasniji sukobi između Austrije i Mađarske pogodovali su ekonomskom razvoju Knina, osobito nakon izgradnje željeznica Siverić – Knin 1886., Knin – Drvar 1907. i Knin – Ogulin – Zagreb 1925. godine.

Prvi svjetski rat donio je gubitke, velike žrtve i težak život kninskom području i cijeloj Hrvatskoj. Želja za sjedinjenjem Dalmacije s ostatkom Hrvatske nije jenjavala pa je slom Austro-Ugarske Monarhije i kraj rata 1918. godine u Kninu dočekan s oduševljenjem. Pokušaj uspostavljanja „Odbora narodnoga vijeća“ i njegovoga pružanja podrške novoosnovanom „Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba“ nije dugo potrajao. Naime, prema *Londonskom ugovoru*¹⁵ Italija je u ime saveznika imala pravo okupirati sjeverne dijelove Dalmaci-

12 *Isto.*

13 Strada Napoleon-cesta koja je povezivala i povezuje gradove Dalmatinske zagore; Knin, Sinj, Vrgorac, Metković i Kostanje.

14 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad.*

15 Londonski ugovor tajni je sporazum između Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija) i Italije. Italija je izdala Središnje sile i priključila se Antanti, a zauzvrat je dobila teritorije

je, među ostalim i Knin.¹⁶ Talijanske vlasti zabranile su svako vojno djelovanje i uspostavile prijeki vojni sud, a krenula su uhićenja i deportacije „nepoćudnih građana“. *Rapalskim ugovorom*¹⁷ Knin je ponovno „oslobođen“ te je ušao u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Politički život u Kninu oživljava tek nakon 1923. godine, kada su osnovane Hrvatska republikanska seljačka stranka, Demokratska stranka, Zemljoradnička stranka i Narodna radikalna stranka. Potpisom Sporazuma Cvetković-Maček¹⁸ osnovana je Banovina Hrvatska, a Knin i cijeli kninski kraj ušli su u njezin sastav što je izazvalo nezadovoljstvo kod dalmatinskih Srba koji osnivaju nacionalistički pokret te pod parolom „Srbi na okup“ donose tzv. *Vidovdansku deklaraciju*. Bila je to peticija kojom se tražilo izdvajanje tih krajeva iz Banovine Hrvatske i njihovo pripajanje Vrbaskoj Banovini. Pokušaj nije prihvaćen, ali je protumačen kao pokazatelj raspoloženja i ponašanja srpskoga dijela stanovništva prema Hrvatskoj koje se nije promijenilo do suvremenoga razdoblja.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske veliki dio Dalmacije s otocima ustupljen je Italiji, a iako je Knin pripao NDH neke su kninske općine pripale Italiji. Niko Novaković–Longo je tijekom ratnoga razdoblja od 26. lipnja 1941. godine prikupljao potpise u selima kninske krajine s glavnim ciljem ostvarenja svojih ključnih političkih težnji izraženih još iz razdoblja uspostave Banovine Hrvatske.¹⁹ Svoje zahtjeve uputio je talijanskoj vladi tražeći pripajanje hrvatskih krajeva u kojima živi srpsko pučanstvo u cijelosti Italiji. Novaković je s tom idejom otišao u Rim i kao protuuslugu Talijanima ponudio formiranje dobrovoljačkoga četničkog odreda u sastavu talijanskih oružanih snaga. Njegov je cilj bio oživjeti četnički pokret koji je na tim područjima tijekom rata počinio velike zločine.²⁰ Inicijativu je pokretao na osnovi navodno prikupljenih potpisa „100 hiljada Srba Dalmacije i Like“ pa ih je prosljeđivao predstavnicima talijanskih fašističkih vlasti u svibnju 1941. godine, najprije u Zadru, a zatim i

dojučerašnjih saveznika. Sporazum je potpisan 26. travnja 1915. godine.

16 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*.

17 Rapalski ugovor sklopljen je 12. studenoga 1920. godine u Rapallu između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, a trebao je riješiti sporna teritorijalna i pogranična pitanja između tih država nakon Prvoga svjetskog rata.

18 Potpisan 26. kolovoza 1939. u Božjakovini između predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiša Cvetkovića i predsjednika Hrvatske seljačke stranke (također i Seljačko-demokratske koalicije) Vladka Mačeka. Tada je došlo do formiranja koalicijske vlade u kojoj je Maček postao potpredsjednik i proglašena je Banovina Hrvatske.

19 Niko Novaković - Longo bio je na čelu gore spomenutoga pokreta „Srbi na okup“.

20 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*.

u Splitu.²¹ Na prostoru Like istu je takvu političku akciju provodio Stevo Rađenović sa središtem djelovanja u mjestu Srb.²² Pod zidinama kninske tvrđave odigrala se jedna od najvećih bitaka na prostoru Hrvatske u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prema jednim izvorima bitka je započela 3. studenoga 1944. godine,²³ prema drugim 7. studenoga,²⁴ a završena je u prosincu iste godine. Žestoke borbe vodile su se između partizana i Nijemaca. Porazom Nijemaca dolazi i do njihovoga povlačenja, a gubici su bili veliki na objema stranama. Ovom je akcijom završen Drugi svjetski rat u Dalmaciji.

Nakon rata Knin se ponovno našao sjedinjen s ostatkom Hrvatske u okviru bivše zajednice. U grad se naseljavaju mnogi predstavnici novih političkih struktura i vlasti i njihove obitelji, uglavnom Srbi.²⁵ Prema sovjetskom uzoru nove vlasti nastojale su represijom ukloniti i onemogućiti sve one koji su im stajali na putu, a najčešće su to bili Hrvati. Provodila su se uhićenja i suđenja, pa su mnogi završili u kninskom zatvoru ili logoru ili u nekom drugom zatvoru (npr. Staroj Gradišci), a imovina im je bila konfiscirana. Sve je to dovelo do promjene sastava stanovništva već u popisu stanovništva 1953. godine, kada su Srbi postali dominantno stanovništvo. Administrativnim mjerama iz kninskoga se kotara dodatno isključuju Drniš i Promina, a uključuje Kistanje pa je na taj način došlo do stvaranja „srpskoga kotara“ što je bio i cilj određenih jugoslavenskih, odnosno velikosrpskih političkih struktura, a što se moglo primijetiti u Domovinskom ratu.²⁶ Iako je Hrvatska ulagala značajna sredstva u razvoj gospodarstva u Kninu, povećanje broja ukupnog stanovništva uvjetovano je apsolutnim i relativnim povećanjem Srba. Glavna posljedica pritiska na Hrvate, osobito nakon Hrvatskoga proljeća 1971.²⁷ godine bila je iseljavanje hrvatskoga stanovništva u Zagreb, zapadnu Europu i prekomorske zemlje što je

21 „Zlatko Begonja: Srb, 27 srpnja 1941. – Pobuna, četnika, komunista i talijanskih fašista protiv Hrvata i Hrvatske a ne antifašistički ustanak!“

22 Riječ je o kontroverznom „Ustanku u Srbu“. Danas se taj ustanak slavi kao antifašistički i na njemu se okuplja državno vodstvo RH, a izgradnju spomenika financirala je Vlada RH. Spomenik tom četničkom ustanku svečano je otkriven 27. srpnja 2010. godine.

23 Paić, *Knin–Hrvatski kraljevski grad*, 29.

24 Nikola Anić, „Padom Knina Dalmacija je oslobođena“, *Slobodna Dalmacija* (online izdanje), 2004.

25 Dizdar, „Kninsko područje u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. st. od ideje do realizacije“, 60.

26 Akrap, „Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest“, 183–213.

27 Govorilo se tada o „hrvatskom pitanju“ i položaju Hrvatske u Jugoslaviji dok se u Kninu planski uvodila uporaba ćirilice iako nije bila propisana zakonom. Pojedini Hrvati koji su na takve stvari reagirali morali su pred sud. Kao primjer možemo uzeti vlakovođu Josipa Šćurića. Vidi: Vuković, *Sudski progon hrvatsva*.

dotatno utjecalo na sastav stanovništva na kninskom području.²⁸ Proučavanje i poznavanje historijsko-geografskoga okvira uvelike nam pomaže u razumijevanju suvremenih prilika, ali i nedavnih događaja u Hrvatskoj i na kninskom području, osobito za valorizaciju važnosti hrvatskoga kraljevskoga grada u ukupnoj društvenoj i prostornoj identifikaciji toga područja. Povijest nas uči kako se obrasci izdvajanja hrvatskog teritorija ponavljaju, sukladno određenim vremenskim i prostornim okvirima, kao i uloga Srba u tome.

3. Demografska slika Knina i okolice do 1991. godine

Osmanlijska i nešto kasnije mletačka kolonizacija prostora „novim“ stanovništvom izravno je utjecala na sastav stanovništva na kninskom području od druge polovine XVII. stoljeća. Većina stanovništva iz okolice Knina povukla se na mletački teritorij i prema moru za vrijeme Kandijškoga rata 1645. – 1699. godine, a oko 1690. godine izvršena je i intenzivna mletačka kolonizacija pravoslavnoga stanovništva iz Bosanske krajine, iz Bilaja, u mjesta oko Knina (Mokro Polje, Oton, Pađene, Plavno i Zrmanju) koja se smatra jednom od najmasovnijih seoba u Dalmaciju. Provedene su i dvije agrarne kolonizacije u XX. stoljeću, jednu je provela Kraljevina Jugoslavija, a drugu FNR Jugoslavija. Ukupno kretanje stanovništva i promjene narodnosne strukture općine Knin prikazani su u tablicama 1. i 3. u kontekstu definiranja opće demografske slike Knina i izdvajanja osnovnih demografskih trendova i zakonitosti. Razmatrajući ukupno kretanje stanovništva Knina (administrativno područje općine Knin) prema podacima popisa od 1880. do 1991. godine možemo utvrditi kako se ukupan broj stanovnika općine Knin povećao za 14 000 stanovnika ili relativno za 48,74% u 110 godina te je 1991. godine dosegao razinu od 42 954 stanovnika. Značajno je napomenuti i to kako se ukupna depopulacija općine Knin javila 1971. godine i kontinuirano nastavila u svim kasnijim međupopisnim razdobljima i prema relativnoj prosječnoj međupopisnoj stopi od 4,29%. Analiziramo li narodnosni sastav stanovništva općine Knin prikazan u istoj tablici, uočavamo kako je na tom području više Hrvata živjelo 1880. nego 1991. godine, dok se istovremeno broj Hrvata na području Hrvatske od 1880. do 2001. godine povećao gotovo dvostruko (Tablica 2.). Pojava ukupne depopulacije 1971. godine rezultirala je smanjivanjem broja Hrvata i Srba s time da je smanjenje bilo izraženije u kretanju ukupnoga broja

28 Akrap, „Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest“, 183–213.

Hrvata jer je relativan pad od 1961. do 1991. godine iznosio 33,89%. Ukupan broj Srba se u istom razdoblju relativno smanjio za 10,90% s time da je od 1981. godine broj Srba u općini Knin ponovno rastao.

Tablica 1. Kretanje ukupnoga broja stanovnika i narodnoga sastava općine Knin prema popisima stanovništva od 1880. do 1991. godine (političko-teritorijalni ustroj koji je vrijedio do kraja 1992. godine)

POPIS	Ukupno	Hrvati	Hrvati (%)	Srbi	Srbi (%)	Jugoslaveni	Jugoslaveni (%)	Ostali i nepoznato	Ostali i nepoznato (%)
1880.	28.878	3.895	13,49%	24.675	85,45%	-	-	308	1,07%
1890.	33.516	4.471	13,34%	28.913	86,27%	-	-	132	0,39%
1900.	37.106	5.098	13,74%	31.628	85,24%	-	-	380	1,02%
1910.	40.494	5.716	14,12%	34.459	85,10%	-	-	319	0,79%
1948.	45.143	5.146	11,40%	39.876	88,33%	-	-	121	0,27%
1953.	47.867	5.432	11,35%	42.141	88,04%	37	0,08%	257	0,54%
1961.	49.017	5.878	11,99%	42.523	86,75%	134	0,27%	482	0,98%
1971.	46.679	5.374	11,51%	40.113	85,93%	688	1,47%	504	1,08%
1981.	43.731	4.150	9,49%	34.486	78,86%	4.470	10,22%	625	1,43%
1991.	42.954	3.886	9,05%	37.888	88,21%	502	1,17%	678	1,58%

Razmatrajući relativne stope promjene, možemo zaključiti kako se od 1971. godine, kada je zabilježen apsolutno najveći broj i Hrvata i Srba, udio Hrvata kontinuirano smanjuje, a udio Srba raste s izuzetkom 1981. godine, kada se smanjuje zbog značajnoga relativnog porasta Jugoslavena u odnosu na prethodna razdoblja. Zaključno možemo utvrditi kako se u cijelom razmatranom razdoblju, ne ulazeći detaljno u komponente ukupnoga kretanja stanovništva, udio Hrvata smanjio sa 13,49% 1880. na 9,05% 1991. godine dok je istovremeno udio Srba porastao sa 85,45% 1880. godine na 88,21% 1991. godine.

Izvor: Gelo, Crkvenčić, Klemenčić, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991., po naseljima*, sv. 3.

Tablica 2. Kretanje ukupnoga broja stanovnika i narodnosnoga sastava u (Republici) Hrvatskoj prema popisima stanovništva od 1880. do 2011. godine

POPIS	Ukupno	Hrvati	Srbi	Česi	Mađari	Nijemci	Bošnjaci (Muslimani)	Slovenci	Talijani	Jugoslaveni	Ostali
1880.	2.506.228	1.750.038	432.190	23.057	70.174	96.489	0	24.811	77.943	-	31.256
1890.	2.854.558	1.978.707	489.970	28.831	85.636	108.759	0	26.261	100.480	-	35.914
1900.	3.161.456	2.162.014	535.473	31.481	191.636	115.966	0	28.766	140.463	-	45.662
1910.	3.460.584	2.371.546	564.214	31.493	121.572	119.429	0	28.269	155.880	-	68.181
1948.	3.779.858	2.975.399	545.039	28.991	51.399	10.144	10.777	37.858	75.844	-	44.407
1953.	3.936.022	3.116.625	589.511	35.537	47.725	11.248	0	42.157	33.355	16.170	43.694
1961.	4.159.696	3.339.890	624.932	23.391	42.347	0	3.113	39.162	21.103	15.560	50.198
1971.	4.426.211	3.513.647	626.789	19.001	35.488	2.791	18.457	32.497	17.433	84.118	76.000
1981.	4.601.469	3.454.661	531.502	15.061	25.439	2.175	23.740	25.136	11.661	379.057	133.037
1991.	4.784.265	3.736.356	581.663	13.086	22.355	2.635	43.469	22.376	21.303	106.041	234.981
2001.	4.437.460	3.977.171	201.631	10.510	16.595	2.902	40.442	13.173	19.636	-	155.400
2011.	4.284.889	3.874.321	186.633	9.641	14.048	2.965	31.479	10.517	17.807	-	137.478

Izvor: Gelo, Crkvenčić, Klemenčić, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991., po naseljima*, sv. 3.; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2001.*; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2011.*

Analiziramo li veličinu i strukturu naselja Knin prema podacima iz tablice 3. možemo utvrditi kako je 1910. godine živjelo 1 270 stanovnika od čega su Hrvati činili 53,15%, Srbi 34,9%, a Talijani i ostali 12,76%. Trendovi kretanja spomenutih udjela se kasnije značajno mijenjaju pa je 1991. godine u gradu Kninu živjelo

12 331 stanovnika, odnosno samo 13,46% Hrvata, a čak 80% Srba.²⁹ Udio Srba u naselju Knin od 1830. do 1991. godine kontinuirano raste ili stagnira (osim 1981. godine kao rezultat relativnog porasta Jugoslavena), a udio Hrvata kontinuirano se smanjuje u razmatranom razdoblju (Tablica 3.) Praćenjem etničkoga sastava stanovništva grada Knina u dužem razdoblju moguće je jasno uočiti najznačajnije promjene koje su nastale nakon 1910. godine, kada Hrvati postaju manjinsko stanovništvo (vjerojatno tek nakon Drugoga svjetskoga rata) i nakon 2001. kada to postaju Srbi (vjerojatno nakon 1995. godine).

Tablica 3. Stanovništvo grada Knina od 1830. do 2001. godine po etničkoj pripadnosti

GODINA	UKUPNO	SRBI		HRVATI		„JUGOSLAVENI“		OSTALI	
		Apsolutno	%	Apsolutno	%	Apsolutno	%	Apsolutno	%
2011.	10.633	-	-	-	-	-	-	-	-
2001.	11.128	1.269	11,40%	9.546	85,78%	0	0,00%	188	1,68%
1991.	12.331	9.867	80,10%	1.660	13,46%	381	3,08%	423	3,43%
1981.	10.933	6.516	59,59%	1.701	15,55%	2421	22,14%	295	2,69%
1971.	7.300	4.972	68,10%	1.686	23,09%	343	4,69%	299	4,09%
1961.	5.116	3.064	59,89%	1.671	32,66%	81	1,58%	247	4,82%
1910.	1.270	433	34,09%	675	53,15%	0	0,00%	162	12,76%
1900.	1.302	467	35,86%	699	53,68%	0	0,00%	135	10,36%
1857.	1.039	254	24,44%	785	75,55%	0	0,00%	69	6,64%
1830.	644	126	19,57%	518	80,43%	0	0,00%	-	-

Izvor: Akrap, „Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest“, 183–184; Kozličić, Bračić, „Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.-1857.“; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2001.*; Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Popis stanovništva 2011.*

29 Akrap, „Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest“, 183–184.

Podaci iz predočenih tablica jasno potvrđuju gotovo plansku izmjenu etničke strukture kao temelj za kasnija zbivanja i teritorijalna preslagivanja, utkanu u već spomenutim povijesnim procesima s ciljem razvijanja Knina kao regionalnog centra srpske etničke većine na strateškom hrvatskom prostoru u dalmatinskom zaleđu. Promjene su provođene planskom kolonizacijom i imigracijom koje su kasnije, praktički do 1991. godine, pojačavane i prirodnim rastom srpskoga stanovništva ili pak pripajanjem manjih općina sa srpskom etničkom većinom općini Knin. Uglavnom, hrvatski kraljevski grad s vremenom poprima srpsku etničku većinu, zaokruženu okolnim područjem i prevladavajućim srpskim etničkim stanovništvom. Sva povijesna zbivanja potvrđuju nastojanja pretvaranja Knina u dominantni srpski regionalni centar koji početkom 90-ih godina postaje centar agresije na Hrvatsku.

3. Društveno-političke okolnosti

Bivša zajednica počivala je na umjetno stvorenim i održanim temeljima i u okviru političke, gospodarske i svake druge dominacije jednoga naroda nije se mogla održati. Kraj dugogodišnje komunističke vladavine najavljen je 22. siječnja 1990. godine u Beogradu, na XIV. izvanrednom kongresu SKJ. Nakon što su svi slovenski prijedlozi na toj sjednici odbijeni, njihovo izaslanstvo napustilo je sjednicu, a nedugo zatim pridružilo im se i hrvatsko te kasnije izaslanstvo Makedonije i BiH. Predsjedavajući na kongresu M. Bulatović (Crna Gora) odredio je tada petnaestominutnu stanku, ali do nastavka kongresa u pravom smislu riječi nikada nije došlo. Zbog toga se ovo zasjedanje smatra jednim od ključnih događaja u raspadu SFRJ.

Istovremeno se u Hrvatskoj osnivaju nove političke stranke. Savez komunista Hrvatske (SKH) preimenovao se u Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH-SDP).³⁰ Srpskoj strani posebno je smetala nov osnovana stranka – Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), koja se oblikovala pod vodstvom Franje Tuđmana, a razlog je vjerojatno odlučno zalaganje za afirmaciju hrvatskoga suvereniteta, odnosno preustroj Jugoslavije u konfederativnu zajednicu.³¹ Stvaranju nekomunističkih stranaka u Hrvatskoj pridružili su se i Srbi iz Hrvatske. Tako je na skupu u Kninu 17. veljače 1990. godine, prilikom osnivanja Srpske demokratske stranke (SDS) bilo 5 000 do 6 000

30 Goldstein, *Hrvatska povijest*, 371–374.

31 Marinko Čulić, „Jamčim, revanšizma neće biti“, *Danas* (Zagreb), 1.5.1990., 12–15.

osoba. Okupljeni su skandirali Slobodanu Miloševiću i isticali srpsku ikonografiju uočenu i na ranijim skupovima.³² Osnivačke skupštine nastavljane su i u drugim hrvatskim gradovima okupljajući više tisuća simpatizera, kao npr. u Zadru oko 8 000 ljudi.³³

Višestranački izbori u Hrvatskoj održani su u travnju, odnosno svibnju 1990. godine, a pojedinačno najuspješnija stranka bio je HDZ s više od 40% glasova. s obzirom na to da su hrvatski komunisti poprilično pasivno promatrali jačanje srpskoga nacionalizma, ovaj izborni rezultat nije začuđujući, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu kako se HDZ javno predstavljao kao stranka koja će braniti hrvatske nacionalne interese i težnje hrvatskoga naroda.

Nakon sastanka prvoga hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana sa srpskim predsjednikom Slobodanom Miloševićem u Karađorđevu 26. ožujka 1991. godine došlo je do eskalacije nasilja u Hrvatskoj. Najpoznatiji događaji zasigurno su „Krvavi Uskrs“ na Plitvicama te pokolj dvanaest hrvatskih policajaca u Borovu Selu 2. svibnja 1991. godine. Istovremeno je Srbija organizirala vojne vježbe evakuacije srpskoga stanovništva iz hrvatskoga Podunavlja u Vojvodinu, a namjera je bila prikazati „ugroženost od strane hrvatskih ustaša“. Nastavljeno je s napadima na policijske postaje te miniranjem vodovoda i željezničkih pruga.³⁴

Referendum o samostalnosti Hrvatske raspisan je 19. svibnja 1991. godine. Iako je predsjednik RH dr. Franjo Tuđman pozvao i sve Srbe na izjašnjenje za suverenu Republiku Hrvatsku jer će im „ona osigurati i jamčiti svestran kulturni razvitak, sva građanska prava i punu sigurnost i gospodarsko blagostanje“, skupština SAO Krajine je prema smjernicama iz Beograda raspisala svoj referendum o pripajanju „oslobođenih zona“ Srbiji.³⁵ Iako se na spomenutom hrvatskom referendumu 94,17% glasača izjasnilo za slobodnu i suverenu Hrvatsku, hrvatske su vlasti s objavom neovisnosti čekale još gotovo mjesec dana u nadi kako će se kriza ipak riješiti mirnim putem.

Republika Hrvatska svoju je neovisnost proglasila 25. lipnja 1991. godine, istoga dana kao i susjedna Slovenija te su se dan poslije i priznale. Budući kako je u isto vrijeme tekao proces razdruživanja SSSR-a, novonastale države Litva, Ukrajina, Latvija i Estonija priznale su Hrvatsku još u prosincu iste godine, a u

32 Željko Krušelj, „Ni jastrebovi ni golubovi“, *Danas* (Zagreb), 13.3.1990.

33 Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*.

34 Domazet-Lošo, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995. – strateški pogled*, 144.

35 Domazet-Lošo, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995. – strateški pogled*, 144–145.

međuvremenu je to učinio i Island 19. prosinca 1991. godine. Vatikan je Hrvatsku priznao 13. siječnja. Njemačka je svoje priznanje najavila istoga dana kada i Island, ali je isto stupilo na snagu 15. siječnja 1992., zajedno s priznanjem svih 12 članica EZ i još 8 europskih država. Sljedećeg dana RH priznale su još 44 države.³⁶

4. Početak i središte pobune

Početak raspada SFRJ grad Knin postao je glavno središte srpskih ekstremista i separatista u Hrvatskoj. Prilikom proslave 600. obljetnice Kosovske bitke (1989. godine) na Kosovu kod Knina velikosrpski ekstremisti svoje su namjere pokazivali poklicima „Ovo je Srbija“.³⁷ Iste godine u Kistanjama, koje su postale centar srpskoga okupljanja „oko nacionalnih simbola i mitova“ osnovano je Srpsko kulturno društvo „Zora“. Godine 1990., u veljači, u Kninu je osnovana Srpska demokratska stranka, a na čelu joj je bio akademik Jovan Rašković. Upravo je ta stranka bila nositelj stvaranja tzv. *Velike Srbije* na teritoriju Republike Hrvatske. Sukladno brzom širenju vijesti, prosvjedna su okupljanja počela i u drugim gradovima, dok je u Obrovcu i Kninu oružje rezervne policije podijeljeno srpskim civilima, policajci srpske nacionalne pripadnosti pridružili su se pobuni. Uskoro su ceste iz Dalmacije prema Zagrebu bile blokirane i započela je tzv. „balvan revolucija“³⁸ koja se može uzeti kao početak agresije na Hrvatsku.³⁹ Srpsko stanovništvo konstantno je plašeno „dolaskom ustaša“ i pojedinci su bezrazložno bježali izvan grada, a kninski gradonačelnik Milan Babić proglasio je „ratno stanje“, iako za to nije imao ni ovlasti ni razloga. Blokirane ceste i pruge u sjevernoj Dalmaciji ostavljale su surovu sliku svakome, a osobito stranim turistima koji su tim područjem prolazili na povratku svojim kućama. Blokirane su zadarska, splitska i šibenska luka što je rezultiralo velikim padom prometa, a tjedna šteta procjenjivala se na oko 200 milijuna američkih dolara (USD).

36 Ministarstvo vanjskih i europskih poslova (<http://www.mvep.hr>) (14. rujna 2012.)

37 Dizdar, „Kninsko područje u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. st. od ideje do realizacije“, 62.

38 Balvan revolucija naziv je za početnu fazu, a ponekad i za cijelu oružanu pobunu dijela Srba u Hrvatskoj, potaknutu iz Srbije i od srbijanskih krugova u JNA. Naziv je dobila po tome što su je karakterizirale cestovne barikade, napravljene od balvana i velikoga stijenja, koje su se pojavile 17. kolovoza 1990. godine u okolici Knina. Balvan revolucijom nanesena je velika šteta gospodarstvu Hrvatske zatvaranjem prometnica i prekidom turističke sezone. Također je narušen i teritorijalni integritet jer je prekinut promet, što je pokazivalo kako Hrvatska nije bila sposobna svojim redarstvenim snagama i pravnim aparatom održati državni poredak na tom području.

39 Goldstein, *Hrvatska povijest*, 385.

Osim spomenutih, navedene su okolnosti uzrokovale negativne posljedice u više gospodarskih djelatnosti i ukupnom gospodarstvu Hrvatske.

5. Vojno-redarstvene akcije

Proces planiranja *Oluje* započet je još tijekom 1992. godine nakon uspješnoga oslobađanja teritorija RH u zapadnoj Slavoniji. Hrvatska je, od samih početaka srpske pobune, tražila način za prekid sukoba i za mirnu reintegraciju svojih okupiranih područja, ali su svi pokušaji rješavanja sukoba mirnim putem Srbi odbijali sve do samoga sloma Republike Srpske Krajine. Američki veleposlanik Peter Galbraith tek 3. kolovoza 1995. godine posjećuje predsjednika Tuđmana i nudi mu prijedlog M. Babića kako bi se ipak prihvatio *Plan Z-4*. Predsjednik Tuđman to odbija ne vjerujući u iskrene namjere Martića, a osim toga akcija oslobađanja Hrvatske već je bila spremna i trebala je započeti dan kasnije. Neosporiva je činjenica kako Srbi ne bi niti pristali na mirovne pregovore da nije bilo navedenih uspješnih hrvatskih vojnih akcija čega je predsjednik Republike Hrvatske itekako bio svjestan. Stoga se javno obratio srpskom stanovništvu 4. kolovoza 1995. godine, pozivajući ih na odlaganje oružja i nudeći amnestiju pripadnicima srpskih paravojnih snaga uz jamčenje sigurnosti i ustavnih manjinskih prava u Hrvatskoj. Neposredno prije početka vojno-redarstvene akcije *Oluja*, zajedno s poraženom okupacijskom vojskom i pod njezinom prisilom, pobunjeni su Srbi pokazali kako ne prihvaćaju ponudu državnoga vrha RH.⁴⁰ Prilikom spomenutoga sastanka predsjednika Tuđmana i veleposlanika P. Galbraitha, potonji prenosi stav tadašnjega predsjednika SAD-a Billa Clintona kako su srpski napadi na zaštićeno područje Bihaća u BiH nelegitimni i da međunarodna zajednica podupire legitimnost hrvatsko-bošnjačkoga saveza u duhu *Splitske deklaracije*.⁴¹ Oslobađanje je počelo 4. kolovoza 1995. godine u pet sati ujutro. Hrvatske su snage krenule djelovanjem topništva i avijacije na području Knina, Benkovca, Drniša, Korenice, Obrovca, Petrinje, Vrginmosta i Vojnića. Prema raspoloživim infor-

40 Lovrić, „Operativno umijeće i operacija „Oluja“.

41 Splitska deklaracija dokument je koji su 22. srpnja 1995. godine potpisali hrvatski predsjednik Franjo Tuđman i predsjednik Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović. Potpuni naziv potpisane deklaracije je „Deklaracija o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije i postizanju političkoga rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice“. Dogovoreno je zajedničko i koordinirano djelovanje hrvatskih snaga i snaga Armije BiH. Tadašnji turski predsjednik Süleyman Demirel je, uz blagoslov Washingtona, posredovao tom sporazumu na temelju kojeg su hrvatske snage mogle ući na teritorij BiH. (Domazet-Lošo, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995. – strateški pogled*, 375.)

macijama na kninsko je područje palo između 200 i 300⁴² projektila i nanesena je velika šteta zgradi Glavnoga štaba SVK i gotovo je potpuno onеспособljen njihov vozni park.⁴³ Hrvatska je oslobodilačka vojska bila brojčano nadmoćnija jer je na hrvatskoj strani sudjelovalo oko 130 000 vojnika i policajaca, dok je naoružanje bilo izjednačeno. Prvoga dana akcije specijalne postrojbe hrvatske policije s Velebita probile su se prema Gračacu, a postrojbe Hrvatske vojske iz smjera Dinare spustile su se prema Kninu. Oružane snage RH informacijski su (elektronički) bile nadmoćnije u odnosu na pobunjeničke, što su i iskoristile u izviđanju i blokiranju svih zapovjedno-informacijskih i komunikacijskih sustava protivnika. Na poslijepodnevnoj sjednici Vrhovnoga savjeta obrane RSK na kojoj su prisustvovali Martić i general Mile Mrkšić, odlučeno je o sprečavanju prodora hrvatskih snaga, ali i o evakuaciji civilnoga stanovništva. Posebno je važna odluka o provedbi evakuacije srpskih civila iz Dalmacije i južne Like prema prethodno izrađenim planovima. Odmah nakon ponoći Knin su napustili Martić i Mrkšić i uputili se prema Srbu.⁴⁴ Dio srpskoga stanovništva koji je ostao u gradu Kninu sklonio se u tabor UNCRO-a gdje su i dočekali dolazak Hrvatske vojske. Jedan od njih kasnije se prisjećao: „Vidjeli smo kako Hrvati na Tvrdavi podižu ogromnu šahovnicu. Srce mi je pucalo dok sam to gledao.“⁴⁵ UNCRO je u tabor primio više od 1 000 Srba, a i hrvatski su vojnici tamo dovodili Srbe koje bi sreli u okolnim područjima. Svjedočio je o tome i Davor Jović s kojim je jedan od autora ovoga rada vodio razgovor: „Želim napomenuti kako su hrvatski vojnici građane srpske nacionalnosti kupili u traktore po gradu i odvodili ih u vojarne koje je držao UNPROFOR. Iako smo znali kako u toj vojarni ima petstotinjak srpskih boraca (op.a., ova brojka vjerojatno je pretjerana), nismo ih dirali, nego smo još i njihove civile dovodili k njima na sigurno.“⁴⁶ Srpske pravoslavne crkve su prema nalogu predsjednika Tuđmana čuvane za vrijeme i nakon *Oluje* i nisu uništavane, osobito ne sustavno kako su srbijanski mediji izvještavali. Od ukupno 147 crkava koje su se nalazile na bivšem okupiranom području Republike Hrvatske oslobođenom u akcijama *Bljesak* i *Oluja*, njih 138 je netaknuto, 6 teško oštećeno, a 3 su zapaljene. Poznati su i brojni primjeri u kojima su se katolički svećenici brinuli

42 Za usporedbu, 30. rujna 1991. godine na grad Vukovar palo je oko 11 000 granata.

43 Komanda 11. pešadijske brigade, S.P. Br. 239/2-95, 04.08.1995., Informacija jedinicama, VSA MORH (Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 518).

44 Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 519.

45 Popović, „Svedoci trijumfa civilizacije“, *Duga* (Beograd), 1. do 13.10.1995., 27–29. (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 520)

46 Bruno Jerkušić, „Oluja: Junaci - Davor Jović“, *Magazin za vojnu povijest. Oluja 2011.* (Zagreb), 20–26.

o imovini SPC.⁴⁷ Obrnuta situacija gotovo je nezamisliva početkom agresije na RH. Sredinom rujna većina Srba iz UN-ova tabora u Kninu te onih koji su bili smješteni po drugim prihvatnim centrima ipak je krenula u Srbiju, a 39 od njih je zadržano te izručeno hrvatskom pravosuđu zbog osude za ratne zločine. Iako grad Knin tijekom oslobađanja nije pretrpio veće štete, oko Knina su spaljivane napuštene srpske kuće, a bilo je i slučajeva ubojstava preostalog srpskoga stanovništva.⁴⁸ Ciljeve i značenje operacije *Oluja* opisao je general Damir Krstičević u intervjuu jednom od autora rada.

„Oluja je bila legitimna i oslobodilačka operacija Hrvatske vojske i policije, koja je za cilj imala reintegraciju okupiranih područja Republike Hrvatske u okviru međunarodno priznatih granica. Operacijom Oluja vraćen je u hrvatski ustavno-pravni poredak okupirani teritorij (osim istočne Slavonije) čime je postavljeni cilj i ostvaren. Time su stvoreni uvjeti za završetak rata, ne samo u Hrvatskoj, već i u Bosni i Hercegovini. No, ne manje važan ishod operacije Oluja predstavlja i promjena strateškoga odnos snaga u cijeloj regiji, u kojoj se Hrvatska vojska pokazala kao vojnički nadmoćna sila.“⁴⁹

6. Demografske posljedice i osnovni migracijski tokovi

Kao posljedica srbijanske agresije na Hrvatsku poginulo je, ubijeno ili nestalo oko 16 000 hrvatskih vojnika, policajaca i civila.⁵⁰ Prema podacima UN-a do kraja 1991. godine s okupiranih i ratom zahvaćenih područja protjerano je ili izbjeglo više od 300 000 Hrvata i osoba nesrpskih nacionalnosti.⁵¹ Na područjima na kojima su Hrvati gotovo potpuno nestali, pobunjeni Srbi su dobili priliku proglasiti vlastitu državu.

6.1. Prva faza

Srpska pobuna u Hrvatskoj i srbijanska agresija na Hrvatsku provedena je različitim vojnim formacijama od JNA pa do formacija srbijanskih dobrovoljaca koji su pristigli u Hrvatsku iz Srbije i BiH te je 3. siječnja 1992. godine rezultirala okupacijom ukupno 1 074 naselja (16% svih naselja u RH), 11,5%

47 Mladineo, „Položaj i djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Republike Hrvatske pod nadzorom hrvatskih vlasti (1991. – 1995.)“.

48 Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 521.

49 Bruno Jerkušić, „Opet bih stao uz generala Gotovinu“, *Magazin za vojnu povijest. Oluja 2011* (Zagreb), 8–12.

50 Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 521.

51 Milardović, *Ujedinjeni narodi–Rezolucije o Republici Hrvatskoj*, 118–127.

ukupnoga stanovništva (549 083 stanovnika; 203.656 Hrvata, 207.830 Srba i 9.394 ostalih) i 26,5% teritorija.⁵² Nije to bio slučajni teritorij zahvaćen usput na pravcima vojnoga udara, nego ključni, strateški teritorij koji omogućava vojnu kontrolu svih glavnih hrvatskih prometnih pravaca i koridora, isplaniran znatno ranije u planovima i koncepcijama osvajanja i okupacije Hrvatske. Ukupno je 344 naselja s hrvatskom apsolutnom ili relativnom etničkom većinom ili njih 32% moralo biti razoreno, spaljeno i etnički očišćeno kako bi se u ime zaštite srpske etničke manjine u Hrvatskoj opravdalo zauzimanje hrvatskoga teritorija i njegovo priključenje višim ciljevima. Naselja koja pak nisu spaljena, kao npr. u Baranji i Podunavlju poslužila su za naseljavanje srpskih obitelji za vrijeme okupacije do 1995. i Prijelazne uprave do početka 1998. godine. Procjenjuje se kako je do toga datuma s okupiranih hrvatskih područja protjerano i raseljeno preko 250.000 od ukupno 549.083 nesrpskoga stanovništva. Posebna je zanimljivost kako je na cijelom okupiranom području prema popisu stanovništva 1991. godine živjelo ukupno 52,4% Srba, odnosno gotovo polovica (49,5%) njihovoga ukupnoga broja u Hrvatskoj. Neosporna je to potvrda kako se rat protiv Hrvatske nije vodio zbog zaštite srpske manjine u Hrvatskoj nego zbog kontrole teritorija i izlaska na jadransku hrvatsku obalu.

Najviše okupiranih naselja s hrvatskom etničkom većinom u odnosu na srpsku bilo je u Dalmaciji (132 s hrvatskom naspram 106 sa srpskom), čime su okupacijske snage jasno potvrdile želju za izlaskom na more i kontrolu teritorija. Prema popisu 1991. godine Srbi su bili relativno zastupljeniji s 55,3% ili 77.061, dok su Hrvati činili 41,7% ili 57.852 stanovništva u spomenutom području.⁵³ Procjenjuje se kako je s dalmatinskih okupiranih područja protjerano ili raseljeno preko 50.000 Hrvata i nesrpskoga stanovništva do početka 1992. godine. Analogijom je moguće zaključiti kako je iz općine Knin protjerano, ubijeno i raseljeno oko 3.800 Hrvata, a iz grada Knina oko 1.600 Hrvata. Pritom nije bilo nikakvih poziva za ostankom i suživotom već su protjerivanja i čišćenja bila radikalna.

6.2. Druga faza

Među pobunjenim Srbima je tijekom 1995. godine vladala opća apatija, nepovjerenje u vlastite vojne snage, nesigurnost, besperspektivnost i strah. Nakon operacije *Bljesak* takvo je raspoloženje bilo sveprisutno među srpskim stanov-

52 Šterc, Pokos, „Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske“, 305–333.

53 Šterc, Pokos, „Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske“, 305–333.

ništvom, a nakon zauzimanja Glamoča i Bosanskoga Grahova u BiH stanje je postalo dramatično. Kolodvori u zapadnom dijelu Krajine bili su sve puniji, autobusne karte sve skuplje, a goriva je bilo sve manje. Javljaju se brojni neutemeljeni napisi o odlasku srpskoga stanovništva s hrvatskoga teritorija, a manipuliralo se i brojem ljudi i teorijama zavjere o „dogovorenom ratu između Miloševića i Tuđmana“, izjednačavala se *Oluja* sa zauzimanjem Srebrenice itd.⁵⁴ Tvrdnje kako je Hrvatska počinila „etničko čišćenje” i kako Srbi uopće nisu odgovorni za rat u RH i sl. bile su česte. Kulminacija je uslijedila podizanjem optužnice u Hagu protiv vodstva Republike Hrvatske. Srbijanski političari, vojni dužnosnici i srpsko pobunjeno vodstvo u Hrvatskoj, a kasnije i civili, od početka su pobune tvrdili kako „nikad više s Hrvatima“ ne žele biti u istoj državi. Postoji o tome „bezbroj“ zapisa i svjedočanstava (ovo je blagi oblik njihovih stavova).⁵⁵

S obzirom na akciju *Bljesak* koju je hrvatska strana provela vojno korektno poštujući sve međunarodne ratne konvencije, razloga za paničan strah stanovništva u Kninu i ostalim okupiranim dijelovima HR nije bilo. Stanovništvo ili pojedinci su pak moguće bili svjesni zločina koje je njihova strana napravila duž Hrvatske i u Srebrenici ili načina na koji su potpuno uništili Vukovar, pa se očekivala osveta i sl.

Nedvojbeno je kako su Srbi pripreme za evakuaciju stanovništva planirali već ranije. Svjedoči o tome i „Zakon o odbrani“ iz travnja 1993. godine: „U slučaju neposredne ratne opasnosti, ratnoga stanja ili vanrednoga stanja, u skladu sa Planom odbrane zemlje, može se narediti evakuacija stanovništva, odnosno pojedinih kategorija stanovništva (deca, starci i dr.) sa određenog dela teritorije, kao i evakuacija državnih organa, preduzeća i drugih pravnih lica, zajedno sa imovinom za koju to bude naređeno.“⁵⁶ Konačan dokaz kako nije bilo plan-skoga protjerivanja srpskoga stanovništva ili etničkoga čišćenja (kako neskloni Hrvatskoj to nazivaju), odluka je Vrhovnoga savjeta obrane RSK donesena u 16:45 sati, 4. kolovoza 1995. godine:

54 Šnajder, „Zločin bez kazne“ (prikaz knjige Jovana Mirića, *Zločin i kazna*), 56–57.

55 RSK, Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Skupštine RSK, održane 27. marta 1993. godine u Belom Manastiru, 7/5, HIC (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 536.); TANJUG, „Nikad više u zajedničku državu“, *Srpski glas* (Topusko), 28.4.1994., 3. (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 537.); „Hronologija”, *Argument* (Beograd), 5.5. 1995., 3–4. (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 537.); Izvještaj Radio-televizije Srbije o hrvatskom napadu na području zadarskog zaleda u siječnju 1993. Izvješće je prikazano na HRT-u u emisiji „Slikom na sliku”. (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 538.); Četković, Pešić, *Možeš ti to Vesna, možeš!*, 135–136 (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 539.)

56 Službeni glasnik RSK, Knin, 22.4. 1993., 52. (prema: Marijan, *Oluja*)

„Zbog novonastale situacije izazvane otvorenom opštom agresijom Republike Hrvatske na Republiku Srpsku Krajinu i nakon prvih početnih uspeha u odbrani došlo je do ugrožavanja velikog dela teritorije Sjeverne Dalmacije i dela Like, zbog toga ODLUČUJEMO:

1. Da se pristupi **planskoj evakuaciji** svega za borbu nesposobnoga stanovništva iz opština: Knin, Benkovac, Obrovac, Drniš i Gračac.
2. Evakuaciju sprovoditi planski prema pripremljenim planovima i pravcima koji izvide prema Kninu i dalje preko Otrića prema Srbu i Lapcu.
3. Za evakuaciju zatražiti pomoć od komande UNPROFOR-a sektor „Jug” sa sjedištem u Kninu⁵⁷

Razrađena varijanta mogućega gubitka rata prije početka srbijanske agresije na RH uključivala je odlazak i povlačenje srpskoga stanovništva prema BiH, Srbiji (posebno Vojvodini) i još uvijek okupiranom hrvatskom Podunavlju. Potvrđuju to pomaci srpskoga stanovništva na cijelom okupiranom području istovremeno, iako su im već prvoga dana oslobađanja zračnim napadima bile prekinute sve komunikacije. Logičan je zaključak kako se u tim uvjetima stanovništvo pokrenulo cijelom linijom oslobađanja prema ranije utvrđenim planovima i smjerovima jer nisu bile moguće komunikacije i usklađivanja novih okolnosti i dogovora svih zapovjednih centara.

Naravno, u takvim okolnostima sloma svu je krivnju trebalo prebaciti na Hrvatsku i njezinu „vječnu želju za protjerivanjem Srba”, pod okriljem zaborava svega onoga što se u povijesti događalo. Već je za vrijeme *Oluje* i neposredno nakon nje počeo informacijski rat protiv Hrvatske za neprimjereno postupanje i etničko čišćenje, pri čemu je osobito zakazala primarno hrvatska diplomacija. Odmah u početku apostrofirao se broj od oko 300.000 protjeranih Srba koji je nekritički prihvaćen u novinarskim i diplomatskim krugovima, iako je jasno kako toliki broj Srba nije živio na okupiranim područjima prema popisu 1991. godine (živjelo ih je točno 287.830 zajedno s Podunavljem koje je još uvijek ostalo okupirano i Zapadnom Slavonijom koja je oslobođena početkom svibnja iste godine).⁵⁸ Oduzme li se od toga broja Podunavlje, odnosno Istočna

57 RSK, Vrhovni savjet odbrane, Knin, 4. avgust 1995. godine, 16.45 časova, Br. 2-3113-1/95. Faksimil ovog dokumenta donesen je u: Rade BULAT, „Srbi nepoželjni u Hrvatskoj”, *Naš glas* (Zagreb), br. 8.-9., septembar 1995., 90.–96. (prema: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, 552)

58 Isti je obrazac primijenjen i na stradanja Srba u Jasenovcu u 2. Svjetskom ratu jer je pušten u javnost broj koji se prije svega nije smio dugo niti razmatrati niti korigirati i koji je ostao kao temelj osude Hrvatske.

Slavonija (67.676 Srba) i Zapadna Slavonija (12.366 Srba), na području koje je oslobođano početkom kolovoza, prema popisu stanovništva 1991. godine, živjelo je 207.788 Srba. Međutim, s obzirom na migracijske tokove u razdoblju okupacije, tj. iz ratom ugrožavanih područja prema neratnim područjima uže regije (1991. – 1995. godine) i prisutni prirodni pad stanovništva, početkom oslobađanja Hrvatske na okupiranim područjima nije živjelo više od 140.000 Srba i oko 25.000 nesrpskog stanovništva. Posebno su, kao potvrda toga, važna opažanja jednoga od autora ovoga rada koji je objavljen u tjedniku „Globus“ i koji je postao službeni dokument Haaškoga suda u postupku inkriminacije Hrvatske za etničko čišćenje.⁵⁹

Prema podacima i biltenima UNHCR-a iz 1991. i 1992. godine okupirano hrvatsko područje napustilo je oko 90.000 Srba, a do oslobođenja taj je broj dosegao razinu 140.000 osoba, dakle na okupiranom je području prije oslobađanja živjelo oko 140.000 Srba (naglašavamo bez Istočne Hrvatske i oslobođene Zapadne Slavonije). Potvrđuju to i srpski parcijalni popisi stanovništva te broj mobiliziranih ljudi i ljudi pod oružjem. Procjenjuje se stoga kako je za vrijeme *Oluje* i neposredno nakon nje oslobođano područje napustilo između 50.000 i 130.000 Srba (prema podacima UNHCR-a pretpostavlja se kako ih je oko 10.000 ostalo nakon oslobađanja). Ipak, vrlo je vjerojatno kako Hrvatsku u tom razdoblju nije napustilo više od 80.000 Srba jer ih tada nije niti bilo više na *Olujom* oslobođanom području.⁶⁰ Procjenjuje se kako je istovremeno grad Knin napustilo oko 9.000 Srba, a bivšu općinu Knin oko 30.000 Srba. Sve su navedene brojke bitno manje od onih koje se često spominju i koje su nekritički spominjale i tužiteljske strane u Hagu, primarno zahvaljujući neučinkovitoj hrvatskoj diplomaciji. Iako su procjene postojale, hrvatska politika i diplomacija nisu ih koristile niti su ih znale tumačiti u uskoći svojih osobnih promocija i želja.

7. Početak osudâ Hrvatske – haaški proces

Prema rezoluciji 827 Vijeća sigurnosti 25. svibnja 1993. godine utemeljen je međunarodni kazneni sud (Tribunal) sa zadaćom postupanja protiv osoba odgovornih za ozbiljna kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava poči-

59 Stjepan Šterc, „Hrvatska između imigracije i emigracije“, *Globus* (Zagreb), 10.4.1988., 40–45.

60 Autor je svoje analize izložio u svjedočenju na Haškom sudu u obrani generala Gotovine, a vezano za osudu o etničkom čišćenju.

njenoga na prostoru bivše države, od 1. siječnja 1991. pa sve do razdoblja (datuma) nakon ponovne uspostave mira.

Austrijski *Standard* (kao i neki drugi strani mediji) pisao je 17. studenoga 1993. kako je osnivanje takvoga suda „skupa metoda pranja svijesti.“⁶¹ Ovakvi napisi postavljaju pitanje zašto se odmah nije reagiralo na ratne operacije na području Republike Hrvatske i BiH i tko je i koliko znao o cijeloj toj, prema nekim autorima i upravljanoj krizi? Pravna doktrina koju koristi Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije je *Zajednički zločinački pothvat* kojom se teretila Hrvatska. Takva doktrina uključuje masovne ratne zločine, genocid itd., i razmatra svakoga optuženika kao dio organizirane grupe koja je zajedno sudjelovala u provedbi zločinačkoga plana.

Sud u Hagu podignuo je optužnice protiv generala Ante Gotovine, Ivana Čermaka i Mladena Markača za tzv. *udruženi zločinački pothvat* čiji je zadatak bio trajno uklanjanje srpskoga stanovništva iz područja tzv. *Krajine*, odnosno iz Hrvatske te za pljačku, razaranja, progon, deportaciju i prisilno premještanje stanovništva. Apsurdna se optužnica bavila samo razdobljem od kraja srpnja 1995. do 30. rujna 1995. godine. Dakle, glavno je pitanje jesu li srpski civili u tzv. *Krajini* bili meta i treba li optužene držati kazneno odgovornima za te zločine. Sudsko vijeće među ostalim je zaključilo:

„Štoviše, stanovništvo je već bilo u pokretu kada su srpske općinske vlasti počele poduzimati mjere i kada je predsjednik Srpske krajine Martić kasno poslijepodne 4. kolovoza 1995. naložio evakuaciju. Raspravno vijeće je zaključilo kako su planovi za evakuaciju i nalozi vlasti krajinskih Srba imali malo ili nikakvoga utjecaja na odlazak krajinskih Srba. Što se tiče Benkovca, Gračaca, Knina i Obrovca, Vijeće je zaključilo kako je strah od nasilja i pritisak uslijed granatiranja stvorio atmosferu u kojoj ti ljudi nisu imali drugog izbora nego otići. Na primjer, jedan svjedok je posvjedočio: „Činilo se kako granate posvuda padaju po Kninu radi zastrašivanja ljudi i osjećali smo kako moramo pobjeći. Mnogi su ljudi potražili sklonište u bazi UN-a, a dio ih je na koncu prebačen u Srbiju.“ Vijeće je nadalje zaključilo kako su zločini koji obuhvaćaju ubojstvo, razaranja, pljačku i nečovječna djela, a koje su počinili pripadnici hrvatskih vojnih snaga i Specijalne policije, stvorili pritisak i strah od nasilja među žrtvama i onima koji su im bili svjedoci.“⁶²

61 Vuković, *Haaški sud – zajednički zločinački pothvat – što je to?*, 18.

62 Sažetak presude (isključivo za medije) u predmetu *Tužitelj protiv Ante Gotovine, Ivana Čermaka i Mladena Markača*. Den Haag, 15. travnja 2011. (dokument u posjedu autora)

Čitanje prvostupanjske presude generalu Anti Gotovini:

„Iz gore navedenih razloga, ovo Sudsko vijeće, nakon što je razmotrilo sve dokaze i argumente stranaka, Statut i Pravilnik, a na osnovi pravnih nalaza i utvrđenoga činjeničnoga stanja iznijetoga u presudi, proglašava vas **krivim** kao sudionika udruženoga zločinačkoga pothvata po sljedećim optužbama:

Točka 1. progon kao zločin protiv čovječnosti;

Točka 2. deportacija kao zločin protiv čovječnosti;

Točka 4. pljačka javne i privatne imovine kao kršenje zakona i običaja ratovanja;

Točka 5. bezobzirno razaranje kao kršenje zakona i običaja ratovanja;

Točka 6. ubojstvo kao zločin protiv čovječnosti;

Točka 7. ubojstvo kao kršenje zakona i običaja ratovanja;

Točka 8. nečovječna djela kao zločin protiv čovječnosti; i

Točka 9. okrutno postupanje kao kršenje zakona i običaja ratovanja.

Raspravno vijeće proglašava kako **niste krivi** po točki 3. nečovječna djela (prisilno premještanje) kao zločin protiv čovječnosti. Dakle, nije bilo premještanja stanovništva po prvostupanjskoj presudi niti je bilo tzv. etničkoga čišćenja.⁶³ Vijeće je, kada je riječ o odmjeravanju kazne, uzelo u obzir težinu kaznenih djela, osobito veliki broj zločina na širem geografskom području, ranjivost žrtava i vašu zloupotrebu položaja vlasti. Vijeće je, kao olakšavajuće okolnosti, uzelo u obzir vaše ponašanje u pritvoru i sudnici. Vijeće je također uzelo u obzir praksu izricanja kazni u bivšoj Jugoslaviji.

Za ta kaznena djela Vijeće vas, g. Gotovina, osuđuje na jedinstvenu kaznu od 24 godine zatvora.“

Prema istim točkama optužnice okrivljen je i general Mladen Markač te osuđen na 18 godina zatvora, a general Čermak pušten je iz pritvorske jedinice na slobodu, iako se gotovo nikad u povijesti nije dogodilo propuštanje opkoljenih okupacijskih formacija, zajedno sa stanovništvom koje ih je podržavalo, prema teritoriju izvan vojnoga domašaja oslobodilačke vojske. Drugostupanjskom presudom hrvatski su generali oslobođeni i s Hrvatske je skinut teret nametnute odgovornosti i time su potvrđene sve ranije analize, tvrdnje i spoznaje istraživača.

63 Jedan je od autora rada svjedočio u Hagu upravo prema toj oslobađajućoj točki optužnice.

8. Dolazak stanovništva

Nakon što je proglašeno ratno stanje u općini Knin 17. kolovoza 1990. godine noću su se sve češće mogle čuti eksplozije, a ujutro vidjeti minirane trgovine i obrtničke radnje hrvatskih vlasnika. Noću se nasilno upadalo u stanove i ljudi su odvođeni na ispitivanja, a stradavali su i gospodarski objekti i sl. Gradom su šetale različite paravojne formacije; arkanovci, šešeljevci, dobrovoljci itd. Između dvaju glavnih entiteta u Kninu, srpskoga i hrvatskoga, raslo je nepovjerenje. Psihoza straha imala je željeni učinak pa su kninski Hrvati malo-pomalo napuštali grad, odlazili kod rodbine i uključivali se u obranu zemlje. Nakon pada Kijeva i Drniša, Hrvati u Kninu našli su se u poprilično teškoj situaciji, jer im je, osim fizičkih i psihičkih pritisaka koje su prolazili, gotovo nemoguć bio i odlazak iz Knina. Oslobođenjem pak zadarskoga i sinjskoga zaleđa dosta je srpskih izbjeglica došlo u Knin, a srpski su ih vojnici useljavali i zbrinjavali u hrvatske domove protiv volje stvarnih vlasnika i uz dragovoljno odricanje imovine. Hrvatskom stanovništvu tzv. *Krajine* je nakon nekoga vremena omogućen odlazak pa su autobusima odvođeni u sabirne centre i prebacivani u Otočac, Primošten itd., a u progonstvu osnivaju i Zavičajni klub „Zvonimir“ u Zagrebu i Splitu te se politički organiziraju. Konačno oslobođenje Knina prognanicima vratilo je nadu i svi su odmah željeli krenuti u Knin, što je iz sigurnosnih razloga bilo nemoguće. Vlasti su izdavale pojedinačne propusnice za prvi dan, a već 6. kolovoza iz Primoštena je organiziran i prvi autobus koji je preveo i prognanike s drugih dijelova šibenskoga područja.

Uvjjeti za konačan povratak stanovništva stvarani su intenzivno pa su se već 1. rujna 1995. godine vratili gotovo svi prognanici koji su to željeli. Poljoprivredne površine u Kninu bile su uredno obrađene, dok su stanovnici-povratnici svoje kuće, dobrim dijelom, zatekli devastirane i opljačkane. Mnogi od njih su svoje stvari nalazili kod susjeda, što potvrđuje slabu financijsku i gospodarsku situaciju i općenito lošu društvenu atmosferu koja je vladala u tzv. RSK.⁶⁴

Problem prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba za Hrvatsku nije bio minoran. Agresija na Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu pokrenula je preko 1,5 milijuna stanovnika iz svojih domova, a BiH je primjerice ostala na 60% populacije iz 1991. godine. Hrvatska je, do kraja 1992. godine zbrinula preko 500.000 osoba iz Bosne i Hercegovine, od čega oko 400.000 Hrvata i oko 100.000 Muslimana. Ukupno je Hrvatska zbrinjavala oko 750.000 prognanika i izbjeglica

64 Jelić, „Progonstvo kninskih Hrvata: izlazak i povratak“, 111-121.

što je nevjerojatno za zemlju koja je napadnuta i koja je istovremeno stvarala vojsku, policiju, diplomaciju i praktički sve sustave, i to uz izostanak ozbiljnije pomoći europskih zemalja.⁶⁵

Nakon oslobođanja najvećega dijela zemlje akcijom *Ohuja* (osim hrvatskoga Podunavlja u kojem Prijelazna uprava ostaje do početka 1998. godine) i planskoga odlaska preko 90% Srba s bivših okupiranih područja, u praznom je prostoru bilo moguće zbrinjavanje izbjeglica iz BiH koje su već bile u Hrvatskoj, ali i novih koje su u velikom broju pristizale nakon vojnoga poraza srpskih i srbijanskih okupacijskih snaga u Hrvatskoj. Procjenjuje se kako je kroz Davor u to vrijeme u Hrvatsku ulazilo i nekoliko tisuća izbjeglica iz BiH koje su iz nužde, u najvećoj mjeri same pronalazile smještaj u bivšim okupiranim područjima. Navedene migracije bile su prisilne i uvjetovane agresijom na Hrvatsku i BiH.

Preveliko opterećenje za Hrvatsku i problematiku iznimno složenoga procesa konačno su uvidjele i europske zemlje te Amerika i stvari se okreću na bolje dolaskom Jacquesa Paula Kleina za upravitelja Podunavlja, inače američkoga generala koji se pokazao kao vjerojatno i najefikasnijim stranim diplomatom u Hrvatskoj. Krajem 1995. godine osnovana je Radna skupina o operativnim postupcima povratka Vlade RH i svih predstavnika međunarodne zajednice koja je operativno započela s rješavanjem problema prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba te povratka Srba koji su tek napustili Hrvatsku. Hrvatskoj je tada predočen i prvi koncept Agencije za promet određenih nekretnina (prvi je draft dostavila upravo podunavska privremena uprava na čelu s generalom J.P. Kleinom), prema kojem se trebalo krenuti u razmjenu, otkup i obnovu domova u funkciji zbrinjavanja prognanika, posebno iz BiH.

Knin je u tome, kao najveći gradski i regionalni centar osobito bio važan zbog znatnoga broja državnih stanova u kojima se moglo zbrinjavati izbjeglice iz BiH. Razmjenom nekretnina preko spomenute agencije, koncepcijom državnog otkupa privatnoga vlasništva i poticaje definirane Zakonom⁶⁶, ali i samoinicijativno, u ispražnjeni Knin i njegovu prigradsku zonu počelo je pristizati prvenstveno prognaničko stanovništvo iz BiH. Problematika zbrinjavanja, smještaja i uopće organizacije vezane uz prognanike i izbjeglice je, nakon ratnih postupaka, postala jednim od najsloženijih društvenih i prostornih pro-

65 Stjepan Šterc, „Hrvatska između imigracije i emigracije“, *Globus* (Zagreb), 10.4.1988., 40–45.

66 Zakon o područjima posebne državne skrbi, NN 86/08, Zagreb 1998.

cesa s nizom problema, operativnih poteškoća, nezadovoljstva, utrošene energije, sredstava i vremena koji rezultate nije donio brzo i očekivano. Hrvatska je upravo zbog modela zbrinjavanja prognanika i izbjeglica bila optužena u Haagu, ali je očekivano oslobođena u drugom stupnju, s obzirom na to da objektivno nije trebala ni biti optužena za, u osnovi, humanitarni problem.⁶⁷ Razinu demografskih promjena etničkoga sastava stanovništva naselja i grada Knina i povratak na etničke strukture i odnose prije Drugoga svjetskog rata potvrdio je popis stanovništva 2001. godine (tablica 3). Zbrinjavanje Hrvata prognanika i izbjeglica u naselju i Gradu Kninu te raniji planski odlazak Srba rezultirali su $\frac{3}{4}$ udjelom Hrvata u ukupnom stanovništvu, a pritom uočavamo određene demografske zakonitosti i trendove (tablica 4). Prvo, udio Srba bio je dvostruko veći 2001. godine od udjela Hrvata 1991. godine. Drugo, udio Srba se od 2001. godine povećava, a udio Hrvata smanjuje. Treće, usporedba naselja Knin i Grada Knina pokazuje inverzne odnose u odnosu na zakonitosti konstatirane u prvim dvjema točkama. Četvrto, povratak Srba potvrđen je popisom stanovništva 2011. godine jer su prirodni pad i velika starost srpskoga stanovništva očekivani procesi, zajednički gotovo svim manjinskim populacijama. Peto, Knin pokazuje klasičnu supstituciju stanovništva uvjetovanu vanjskom i unutarnjom agresijom na Hrvatsku. Šesto, Knin se u migracijama stanovništva potvrđuje kao ishodište i agresije i etničke promjene stanovništva uvjetovane napadom na Hrvatsku. Sedmo, Knin ima posebno značenje u geografskom, geostrateškom, geopolitičkom, prometnom i prostorno-funkcionalnom smislu u cijeloj svojoj povijesti. Osmo, istraživanja koja će uslijediti trebala bi pokazati koliki je udio tzv. *fiktivnoga stanovništva* u povratničkoj populaciji registriranoga popisom 2011. godine na osnovi definicije stalnoga stanovništava i namjere o prebivanju te posrednoga popisivanja, kako se ne bi ponovio slučaj iz hrvatskoga Podunavlja.

Tablica 4.

Etnički sastav općine (Grada) Knina od 1880. do 2011. godine u postocima (%).

GODINA	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Hrvati	15,10	14,50	14,30	14,40	14,60	14,50	15,30	15,20	11,30	10,30	76,50	75,40
Srbi	82,30	84,50	83,50	84,20	84,70	84,10	82,10	80,70	72,80	85,50	20,80	23,00
Ostali	2,60	1,00	2,20	1,50	0,70	1,50	2,60	4,10	15,90	4,20	2,70	1,60

Izvor: Kao kod tablice 1 i 3.

⁶⁷ Kao takvoga ga jedan od autora rada i obrazlagao na Haškom procesu protiv Hrvatske.

9. Perspektiva demografskoga razvoja stanovništva grada Knina

Nakon oslobođanja, gradu Kninu često se daje atribucija najmlađega grada u Hrvatskoj jer je prema popisu stanovništva iz 2001. i 2011. godine imao gotovo 1/3 mladoga stanovništva dobne skupine do 19 godina u ukupnom stanovništvu. Takva struktura stanovništva obično osigurava rast ukupnoga stanovništva uvjetovanoga prirodnim prirastom i pozitivnom migracijskom bilancom. Međutim, usporedba podataka iz popisa 2001. i 2011. godine potvrđuje depopulaciju ukupnoga stanovništva od skoro 500 stanovnika (točnije 495 ili 4,4%), a uvidom u publikacije vitalne statistike DZS-a u istom je razdoblju zabilježen i prirodni pad od 12 osoba. Prirodni pad pojavio se već 2004. godine i kontinuirano se zadržao u razdoblju koje je uslijedilo. Podatci su to koji nam potvrđuju negativnu migracijsku bilancu (483 osobe) i početak negativnih demografskih procesa koji su zahvatili cijelu Hrvatsku. Najmlađi grad u Hrvatskoj je, nažalost, u demografskom smislu usmjeren negativnim demografskim trendovima i pokazateljima i potvrđuje kako demografska problematika i u relativno mladim sredinama postaje poseban problem. Rezultati recentnoga popisa stanovništva 2021. godine potvrđuju razinu ukupne depopulacije (3.652 osobe ili 23,7% manje stanovnika u odnosu na prethodno međupopisno razdoblje), a za pretpostaviti je i kako će se nastaviti prirodni pad i emigracija mladog stanovništva te će se nužno morati donijeti planovi o demografskom razvoju zbog povijesnoga i geostrateškoga značenja samoga grada i njegovoga okruženja.

10. Zaključak

Razmatranjem navedenih izvora podataka i vrednovanjem bogate istraživačke literature uočava se niz relevantnih poveznica srpske pobune koja je dovela do Domovinskoga rata s *ustancima* koji su mu prethodili u XX. stoljeću i ranije, odnosno brojnim pokušajima izdvajanja iz hrvatskoga teritorijalnog korpusa. Osobito je vidljiva i uočljiva težnja srbijanskoga izlaska na Jadransko more kroz cijelo XX. st., a Domovinski rat samo je posljedica odvijanja poznatih povijesnih obrazaca koji se na ovim prostorima ponavljaju u različitim oblicima i različitim intenzitetom.

H1. Nakon drugostupanjske oslobađajuće presude u Hagu neosporno je kako su agresiju na Hrvatsku izvršile Srbija i JNA te pobunjeni hrvatski Srbi s ishodištem u Kninu, što potvrđuju svi izravni i neizravni povijesni, demograf-

ski, vojni i ini pokazatelji. Knin je logički izabran za centar agresije s obzirom na njegovo regionalno značenje i demografski potencijal. Prijestolnica pobune nestala je vojno te postala ishodište velikih migracija i usmjeravanja pobunjenoga stanovništva prema srbijanskim krajevima s upitnom srpskom etničkom većinom izvan Hrvatske.

H2. Sintagma Domovinski rat je, u svome nazivu, a pogotovo u prijevodu, upitna jer asocira na unutarhrvatski sukob etničkih skupina i ne upućuje izravno na njegov obrambeni i oslobodilački karakter.⁶⁸ Ulazak vojnih i paravojnih jedinica iz susjednih država na hrvatski teritorij, koncepcije osvajanja i kontroliranja hrvatskoga prostora i ključnih koridora, strateško usmjeravanje okupacijskih snaga prema izbijanju na hrvatsku jadransku obalu, razrađeni modeli povlačenja vojske i stanovništva iz Hrvatske itd. jasno potvrđuju agresorski i okupacijski oblik rata protiv Hrvatske. Poziv svom stanovništvu na ostanak i nastavak suživota u Hrvatskoj nije bio samo usputni poziv, nego jasna poruka i namjera Predsjednika i Vlade RH.

H3. Preseljavanja srpskoga stanovništva iz slobodnih dijelova Hrvatske prema onim okupiranim i prema matičnim populacijama u susjednim državama, uvjetovana su agresijom na Hrvatsku i ratnim opasnostima. Demografskom terminologijom može ih se nazvati prisilnima jer faktori njihova uvjetovanja ne postoje u mirnodopskim društvima.

H4. Relevantni izvori, dokumenti, postupci, izjave sudionika, audio i video materijali itd., uz potvrđeno pokretanje srpskoga stanovništva duž cijele linije oslobađanja, u uvjetima gotovo potpunog prekida unutrašnjih komunikacija, pokazuju i upućuju na planski dogovor i postupanje u slučaju vojnoga poraza i prije početka agresije na Hrvatsku.

H5. Preveliki teret prognanika i izbjeglica, u vremenima teškoga gospodarskoga, vojnoga i ukupnoga društvenoga stanja Hrvatske, uvjetovalo je zbrinjavanje velikoga broja izbjeglica iz BiH u svim raspoloživim objektima. Hrvatska je primorana zbrinjavati preko 500.000 Hrvata i Muslimana i u napuštenoj privatnoj imovini, uz istovremenu zakonsku zaštitu i privatnoga vlasništva i privremenih korisnika. Migracije prema Kninu također definiramo kao prisilne jer je zbrinuto stanovništvo moralo napustiti svoje domove u BiH uslijed ratnih zbivanja. Umjesto zahvale Hrvatskoj zbog zbrinjavanja izbjeglica, Hrvatska je umalo završila kao optužena strana unatoč tome što

68 Šterc, „Hrvatski obrambeni rat 1991.-1995.-osnovna terminologija“.

nije izazvala rat, što je napadnuta iznutra i izvana i što je prihvaćala, uz svoje prognanike i sve izbjeglice koje su se uputile prema hrvatskom teritoriju.

Literatura i izvori

- Akrap, Anđelko. 2005. „Narodnosni sastav na kninskom prostoru kroz povijest“. U: 10. obljetnica “Oluje”: (1995. – 2005.), zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnica “Oluje”, Knin, 5. kolovoz 2005., Drago Marguš. Zagreb. AKD.183–213.
- Antoljak, Stjepan, (ur.); Macan, Trpimir, (ur.); Pavličević, Dragutin, (ur.) 1993. *Kninski zbornik*. Zagreb. Matica Hrvatska.
- Barić, Nikica. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*. Zagreb. Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Begonja, Zlatko. „Srb, 27 srpnja 1941.-Pobuna, četnika, komunista i talijanskih fašista protiv Hrvata i Hrvatske a ne antifašistički ustanak!“. Hrvatski informativni portal HRsvijet.net, 23. srpnja 2011. Pristup ostvaren 30. srpnja 2011. http://hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=15715:srb-27-srpnja-1941-pobuna-etnika-komunista-i-talijanskih-faista-protiv-hrvata-i-hrvatske-a-ne-antifaistiki-ustanak&catid=28:-povijesni-identitet&Itemid=112.
- „Brdo Sveti Spas“. Portal grad-knin.net, 14.2.2012. Pristup ostvaren 21. rujna 2012. <http://grad-knin.net/blog/hrvatska/brdo-sveti-spas/>.
- Butković, Davor. „I Srbi su branili Hrvatsku“. Portal jutarnji.hr, 6. studenoga 2010. Pristup ostvaren 16. lipnja 2012. <http://www.jutarnji.hr/davor-butkovic--i-srbi-su-branili-hrvatsku/901195>.
- Ćetković, Nadežda (ur.); Pešić, Vesna. 2000. *Možeš ti to Vesna, možeš!* Beograd. Medijska knjižara Krug.
- Danas* (Zagreb), 1990.
- „Datumi priznanja i uspostave diplomatskih odnosa s RH“. Portal mvpe.hr. Pristup ostvaren 15. rujna 2012. <http://www.mvpe.hr>.
- Del Ponte Carla; Sudetic, Chuck. 2008: „Natezanje sa Zagrebom: od 1999. do 2007.“. U: Gospođa tužiteljica: suočavanje s najtežim ratnim zločinima i kulturom nekažnjivosti, Carla del Ponte. Zagreb. Profil. 239–267.

- Dizdar, Zdravko. 2005. „Kninsko područje u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. st. od ideje do realizacije“. U: 10. obljetnica “Oluje”: (1995. – 2005.), zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnica “Oluje”, Knin, 5. kolovoz 2005., Drago Marguš. Zagreb. AKD. 13–77.
- Domazet–Lošo, Davor. 2010. *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995. – strateški pogled*. Zagreb. Udruga Hrvatski identitet i prosperitet; Split. Sutontisak. *Duga* (Beograd), 1995.
- Feral Tribune* (Split), 1995.
- Friganović, Mladen. „Polja gornje Krke“. *Acta Geographica Croatica*, 3 (1961), 1:8–164.
- Gelo, Jakov; Crkvenčić, Ivan; Klemenčić, Mladen. 1998. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991., po naseljima, sv. 3.*, Zagreb. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Glamuzina, Martin; Šiljković, Željka; Glamuzina, Nikola. „Demographic Development of the Town of Knin in 1991/2001 Intercensal Period“. *Geodria*, 10 (2005), 1: 69–89.
- Globus* (Zagreb), 1998.
- Goldstein, Ivo. 2003. *Hrvatska povijest*. Zagreb. Novi Liber.
- Izvještaj Radio-televizije Srbije o hrvatskom napadu na području zadarskog zaleđa u siječnju 1993. Izvješće je prikazano na HRT-u u emisiji „Slikom na sliku”.
- Jelić, Zvonimir. 2005. „Progonstvo kninskih Hrvata: izlazak i povratak“. U: 10. obljetnica “Oluje”: (1995. – 2005.), zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnica “Oluje”, Knin, 5. kolovoz 2005., Drago Marguš. Zagreb. AKD. 111–125.
- Jovanović, Nebojša. 2002. *Idemo na Zagreb, Dnevnik sa srpskim rezervistima*. Zagreb. Naklada Pavičić.
- Jurčević, Josip. 1994. „Ratna agresija i herojska obrana u ljetu-jeseni 1991. godine“. U: Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu, Dragutin Feletar; Vlado Horvat; Josip Jurčević; Zlatko Karač; Igor Karaman; Nives Majnarić-Pandžić; Ružica Marić; Filip Potrebića; Željko Tomičić; Alica Wertheimer-Baletić. Koprivnica. “Dr. Feletar”. 414–428.
- Jurčević, Josip. 1999. „Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1991.-1995. godine“. U: Suzama do istine, Vlado Horvat. Zagreb. Vukovarske majke, udruga roditelja i obitelji zarobljenih i nasilno odvedenih hrvatskih branitelja. 9–16.

- Jurčević, Josip. 2000. „Žrtve i stradanja u Domovinskom ratu“. U: Vukovarsko-srijemska županija, Zdenka Buljan. Vinkovci. Privlačica. 149–153.
- Jurčević, Josip. 2001. „Hrvatski domovinski rat“. U: Deset godina nade i boli 1991.-2001., Josip Jurčević. Zagreb. Udruga obitelji poginulih i nestalih. 5–25.
- Jurčević, Josip. 2003. „Odnos povijesti i politike“. U: Politika mogući izazov. Josip Jelenić. Zagreb. Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 189.
- Jurčević, Josip. 2003. „Domovinski rat“. U: Moji Studenci, Frano Bilokapić; Stipan Bilić; Zvonimir Bilić; Mate Bilić Prcić; Josip Jurčević; Mate Maras; Stjepan Subašić; Vlado Šakić; Zdravko Tišljar; Stipan Udiljak. Zagreb. Župni ured Studenci, 512.
- Komanda 11. pešadijske brigade, S.P. Br. 239/2-95, 04.08.1995., Informacija jedinicama, VSA MORH (Preuzeto iz: Barić, 2005).
- Kozličić, Mithad; Bralić, Ante. 2012. *Stanovništvo Kraljevine Dalmacije prema službenim izračunima i popisima 1828.-1857.godine*. Zadar. Sveučilište u Zadru.
- Livada, Svetozar. 1997. *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*. Zagreb. Srpsko kulturno društvo Prosvjeta.
- Lovrić, Drago. 2005. „Operativno umijeće i operacija „Oluja“. U: 10. obljetnica “Oluje”: (1995.-2005.), zbornik radova sa znanstvenog skupa 10. obljetnica “Oluje”, Knin, 5. kolovoz 2005., Drago Marguš. Zagreb. AKD. 159–175.
- Lozančić, Marinko. 2011. „Geografski i geostrategijski položaj Hrvatske u posthladnoratovskoj Europi“. Doktorski rad, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Magazin za vojnu povijest* (Zagreb), 2011.
- Mamula, Branko. 2000. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica. Biblioteka Posebna izdanja.
- Marijan, Davor. 2007. *Oluja*. Zagreb. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Milardović, Anđelko (ur.), 1995. *Ujedinjeni narodi. Rezolucije o Republici Hrvatskoj. UNPROFOR*. Osijek. Pan liber.
- Milosavljević, Olivera. 2002. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama” i „drugima”*, Ogleđi br.1. Beograd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Mladineo, Goran. „Položaj i djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Republike Hrvatske pod nadzorom hrvatskih vlasti (1991. – 1995.)“, Priopćenje s IV. kongresa hrvatskih povjesničara, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1.-5.10. 2012. godine.
- Nazor, Ante. 2005. *Bljesak Oluje*. Zagreb. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Paić, Paško. 1998. *Knin–Hrvatski kraljevski grad*. Šibenik. Matica Hrvatska.
- Piskač Nenad. 2007. *Haag protiv Hrvatske: (akcijski plan u očima medija)*, Zagreb. Ekološki glasnik.
- „Popis stanovništva, kućanstava i stanova Republike Hrvatske 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.“ Portal dzs.hr. Pristup ostvaren 22. rujna 2012. <https://www.dzs.hr/>.
- „Popis stanovništva, kućanstava i stanova Republike Hrvatske 2011. Državni zavod za statistiku, Zagreb.“. Portal dzs.hr. Pristup ostvaren 22. rujna 2012. <https://www.dzs.hr/>.
- „Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – prvi rezultati, Državni zavod za statistiku, Zagreb.“ Portal dzs.hr. Pristup 1. veljače 2022. <https://www.dzs.hr/>.
- Prosvjeta* (Zagreb), 2003.
- Rakić, Rajko, Dubravica, Branko. 2009. *Kratak pregled vojnih djelovanja u Domovinskom ratu: 1991.-1995.*, Zagreb. Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Oružane snage RH: Hrvatsko vojno učilište “Petar Zrinski”.
- Roksandić, Drago. 1991. *Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb. Biblioteka Vjesnik vremena. Posebno izdanje.
- RSK, Magnetofonski snimak sa vanredne sednice Skupštine RSK, održane 27. marta 1993. godine u Belom Manastiru, 7/5, HIC.
- RSK, Vrhovni savjet odbrane, Knin, 4. avgust 1995. godine, 16.45 časova, Br. 2-3113-1/95. Faksimil ovog dokumenta donesen je u: Rade BULAT, „Srbi nepoželjni u Hrvatskoj”, *Naš glas* (Zagreb), br. 8.-9., septembar 1995., 90–96.
- Sažetak presude (isključivo za medije) u predmetu *Tužitelj protiv Ante Gotovine, Ivana Čermaka i Mladena Markača*. Den Haag, 15. travnja 2011. (dokument u posjedu autora).
- Slobodna Dalmacija* (online izdanje), 2004.
- Službeni glasnik Republike Srpske Krajine* (Knin), 1993.

Srpski glas (Topusko), 1994.

Šarinić, Hrvoje. 1999. *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem, između rata i diplomacije 1993-1995 (98)*. Zagreb. Globus International.

Šterc, Stjepan. „Hrvatski obrambeni rat 1991.-1995. - osnovna terminologija“, Priopćenje sa znanstveno-stručnoga skupa: *Hrvatski rat 1991.-1995.-pojmovno-terminološka raščlamba, dokumentacija, edukacija*, Hrvatsko društvo srpskih koncentracijskih logora; Centar za istraživanje zločina, Vukovar, 31.10.2008.

Šterc, Stjepan; Pokos, Nenad. „Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske“, *Društvena istraživanja*, 4-5 (1993), 2: 305–333.

Šterc, Stjepan; Komušanac, Monika. „Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske-izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija“. *Društvena istraživanja*, 21(2012), 3: 693-714.

Tomanić, Milorad. 2001. *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd. Medijska knjižara Krug.

Vuković, Milan. 1995. *Sudski progon hrvatstva. Dokumenti vremena*. Zagreb. Narodne novine.

Vuković, Milan. 2011. *Haaški sud – Zajednički zločinački pothvat. Što je to?*. Zagreb. Zinam.

Knin - the Starting Point of Serbian Aggression on Croatia and Forced and Planned Migration of Population

Summary

The main objective of this work is to confirm through the historical-geographical and demographic approach and methodological system that Knin was the center of Serbian aggression against Croatia, Serbian rebellion in Croatia, and forced and planned population migrations. The paper examines the historical events and demographic problems of the city of Knin and its region during the aggression, after the liberation and partially the entire occupied area in Croatia. The most important demographic and territorial consequences of the military actions of the aggressor and the Croatian army, and especially the departure and arrival of the population according to the results of the census and population estimates, are discussed. Finally, issues regarding the beginnings and methods of condemning Croatia and its military operations to liberate the occupied territories are discussed. The main discussion results confirmed the title issue, i.e. the fact that Knin was purposefully and consciously chosen for many reasons as the starting point of the Serbian aggression on Croatia.

Keywords: Knin, Serbian aggression, Homeland war, Migration, Hague trial.